

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANDA REGIONLARIN İQTİSADI İNKİŞAFI VƏ VERGİ
POTENSİALI ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQI ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qurbanov Aqşin Natiq

BAKI – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“AZƏRBAYCANDA REGIONLARIN İQTİSADI İNKİŞAFI VƏ VERGİ
POTENSİALI ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQI ”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə
İxtisaslaşma: Vergi və vergiqoyma
Qrup: 616

Magistrant:
Qurbanov Aqşin Natiq oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.f.d., dos. Paşayev Zöhrab Şahin oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəliyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKI – 2021

Elm andı

Mən, Qurbanov Aqşın Natiq oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda regionların iqtisadi inkişafı və vergi potensialı arasında əlaqələrin tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANDA REGIONLARIN İQTISADI İNKİŞAFI VƏ VERGİ POTENSİALI ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Mövzunun aktualığı ölkənin, regionların və bələdiyyələrin vergi potensialının formalaşmasına təsir edən amillərin kifayət qədər öyrənilməsi və Azərbaycanın vergi potensialının dəqiq qiymətləndirilməsi üçün metodikanın işlənməsi zərurətindən irəli gəlir.

Tədqiqatın məqsədi: Regionların iqtisadi inkişafı ilə vergi potensialının əlaqələndirilməsində mövcud olan problemləri üzə çıxarmaq, ölkədaxili şəraiti və xarici ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaqla yeni yanaşmalar əsasında həm regional iqtisadi inkişafın, həm də vergi potensialının yüksəldilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində müşahidə, məlumatların təhlili və qiymətləndirilməsi, müqayisəli təhlil, statistik tədqiqat, proseslərin başvermə tezliyinin müəyyən edilməsi üçün korrelyasiya, avtokorrelyasiya və xətti trend modeli metodlarından geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin statistik və proqnoz məlumatları, regionların iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramları və regionların inkişaf göstəriciləri üzrə internet şəbəkəsindəki məlumatlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarında vergi növləri üzrə daxilolmalar dərc olunsa da, iqtisadi sektorlar üzrə ayrı-ayrı büdcə daxilolmalarının, regionlar üzrə vergi daxilolmalarının olmaması tədqiqatın daha dərinlən araşdırılmasında məhdudiyyətlər yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: İqtisadiyyatın inkişafı üçün optimal vergi sisteminin formalaşması istiqamətləri və vergi potensialının artırılması üsulları təklif olunmuşdur, regionların vergi potensialının artırılması istiqamətində xarici ölkələrin təcrübəsi təhlil olunaraq ümumiləşdirilmiş və Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırmaq şərti ilə bu təcrübədən yararlanmaq sahəsində təkliflər hazırlanmışdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Təkliflər İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətində vergi strategiyasının işlənməsi prosesində, səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsində, ölkənin və regionların vergi sistemində təkmilləşdirmələr aparmaq üçün istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: Vergi potensialı, regional iqtisadi inkişaf, vergitutma, vergi strategiyası, vergitutma bazası

RESEARCH OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS AND THE TAX POTENTIAL IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The actuality of the subject: The urgency of the topic stems from the need to insufficiently study the factors influencing the formation of the tax potential of the country, regions and municipalities.

Purpose and tasks of the research: It consists of revealing the existing problems in the assessment of the tax potential of the regions and preparing scientifically substantiated proposals to increase the tax potential, taking into account the experience of foreign countries.

Used research methods: Correlation, autocorrelation and linear trend model methods were widely used in the research to observe, analyze and evaluate data, compare, and determine the frequency of connections.

The information base of the research: Organized annual reports of the State Statistics Committee, statistical and forecast data of the Ministry of Finance and information on regional development indicators on the Internet.

Restrictions of research: Although the State Statistics Committee reports on tax revenues, there is no information on individual budget revenues by economic sectors and tax revenues by regions.

The novelty and practical results of investigation: Optimal tax system and methods of increasing the tax potential in the development of the regions have been proposed, proposals have been developed using the experience of foreign countries to increase the tax potential.

Scientific-practical significance of results: The proposals can be used to select reasonable directions in the process of building an effective tax system in the country and regions.

Keywords: Tax potential, regional economic development, taxation, tax strategy, tax base

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Aralıq İstehlak
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyət
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
GREMI	Groupe de Recherche Europeen Surlex Milieux Innovateurs
MB	Məhsul Buraxılışı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MMC	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
MYM	Məcmu Yerli Məhsul
SES	Su Elektrik Stansiyası
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
VM	Vergi Məcəlləsi

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	REGIONLARIN İQTİSADI İNKİŞAFININ, VERGİ POTENSİALININ NƏZƏRİ VƏ METEDOLOJİ ƏSASLARI.....	15
1.1.	Regional iqtisadi inkişafın formalaşması və nəzəri əsasları.....	15
1.2.	Vergi potensialının qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar	23
II FƏSİL.	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REGIONLARIN VERGİ POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	31
2.1.	Azərbaycanda regionların iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili.....	31
2.2.	İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi potensialının artırılması istiqamətlərinin təhlili	54
III FƏSİL.	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REGIONLARIN İQTİSADI İNKİŞAFININ VƏ VERGİ POTENSİALININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	59
3.1.	Regionların vergi potensialına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi	59
3.2.	Azərbaycanda regionların iqtisadi inkişafının təmin olunmasında vergi potensialının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	69
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	80
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	83
	Cədvəllərin siyahısı.....	89
	Qrafiklərin siyahısı.....	90

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: “Azərbaycanın hərtərəfli yüksəlişi elə olmalıdır ki, təkcə ölkəmizin paytaxtı yox, bütün şəhərlər, bütün rayonlar inkişaf etsin”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu sözləri hazırda respublikamızda regionların inkişafının idarə edilməsi sahəsində görülən işlərin əsasını açıqlayır. Onun rəhbərliyi ilə son illərdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət, bütünlükdə ölkənin və regionların hərtərəfli inkişafına, ölkə üzrə makroiqtisadi göstəricilərdə regionların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə, onların infrastrukturun yaxşılaşmasına, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəlməsinə, yeni istehsal müəssisələrinin, sosial-mədəni infrastruktur obyektlərinin yaradılmasına, investisiya qoyuluşlarının və əhalinin məşğulluğun artmasına, ölkə üzrə sahibkarlığın inkişafının daha da sürətləndirilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olmuşdur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı mühitində regional iqtisadi sistemlər yalnız bazarın özünütənzimləməsi əsasında fəaliyyət göstərə bilməz. Regionların iqtisadi inkişafına müdaxilə etməmək sosial, iqtisadi, ekoloji problemlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər və bu səbəbdən də regional inkişafın idarə edilməsi dünyanın əksər ölkələrində dövlətin əsas funksiyalarından biri hesab olunur.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində vacib islahatlardan biri regional səviyyədə vergi tənzimlənməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, həyata keçirilən bu tədbirlər həm regionlarda sahibkarlığın inkişafına, həm də regional iqtisadi inkişafın tarazlıqda qalmasına xidmət etməkdədir.

Son illər ölkəmizdə həyata keçirilən regional siyasət, regional iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə edilməsi problemləri praktiki və nəzəri-metodoloji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Çünki ölkəmizdə demokratik dövlət quruculuğu iqtisadi inkişafı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın sürətlənməsi buna səbəb olmuşdur. Demokratik dövlət quruculuğunun tələblərinə müvafiq olaraq regional iqtisadi siyasət, regionlarda vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, regionların

iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və regionlarda vergi sisteminin tətbiqinin mükəmməlləşdirilməsi hazırda dövlətimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bu vəzifələr ilk öncə ölkənin demokratik dövlət quruculuğu, regionlarda vergi siyasətinin və vergi potensialının səmərəli tətbiqi, dövlətin regional idarəetmə sisteminin iqtisadi inkişafı və regionların inkişafı arasındakı fərqlərlə birbaşa bağlıdır.

Mövzunun aktuallığı ölkənin vergi potensialının, regionların və bələdiyyələrin vergi potensialının formalaşmasına təsir edən amillərin kifayət qədər öyrənilməsi və Azərbaycanın vergi potensialının dəqiq qiymətləndirilməsi üçün metodikanın işlənməsi zərurətindən irəli gəlir. Həmçinin regionlarının dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına keçməsi ilə bağlı tədqiqatların aparılmasının zəruriliyi ilə şərtlənir. Beləliklə, hazırkı şəraitdə regionun dayanıqlı inkişafının idarə olunması məsələsinin araşdırılması müasir regional iqtisadiyyatın ən aktual məsələlərindən birinə çevrilir.

Hazırda, vergi potensialı ümumi olaraq regionların sosial-iqtisadi inkişafının yüksəldilməsi haqqında müzakirələrin əsas obyektlərindən biridir. Müasir şəraitdə hər bir dövlət, regionların özünü maliyyələşdirmə imkanlarının ölçülməsi və hər hansı bir sahəyə dövlət dəstəyinin zəruriliyinin müəyyən edilməsi üçün vergi potensialı göstəricisindən istifadə edir.

Hazırkı dövrə qədər, Azərbaycan Respublikasında vergi potensialının qiymətləndirilməsində vahid texnologiya müəyyən edilməmişdir. "Vergi potensialı" termini özünün tərifini qanunverici aktlarda tapmamışdır. Bütün bunlardan irəli gələrək, vergi potensialının nəzəri əsaslarının, onun qiymətləndirilməsi metodlarının və formalaşması mexanizmi sahəsində beynəlxalq təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsinə, bu göstəricinin yüksəldilməsinə və universal qiymətləndirmə metodunun formalaşmasına tələbat mövcuddur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Regional iqtisadi inkişaf və onun vergi potensialı ilə əlaqələndirilməsi problemləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən kifayət qədər araşdırılsa da, son illərdə onun nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə maraq bir qədər də güclənmişdir. Ölkənin vergi siyasətinin həyata

effektiv həyata keçirilməsi üsulları, onun regionların iqtisadi inkişafına təsiri, regionların inkişafında vergi siyasətinin reallaşdırılması prosesi iqtisad elminin tədqiq olunmuş sahələrdən biridir. Tədqiq olunan problem üzrə məsələlər həm xarici ölkə alimlərinin, həm də yerli alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Tədqiq olunan problem üzrə xarici ölkə alimlərindən Mirer T., Wallace S., Orkutt G., Symons E., Aleksandrovnə M.E., Sokolovskiy L., Arkin V., Qusauov S., V.Butov , M.Teylor, X.Armstronq , Alayev E.B. və s., əsərlərini görmək olar.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda da regional iqtisadi inkişafın ayrı-ayrı problemləri üzrə elmi tədqiqatlara başlanılmışdır. Regional inkişafı ilə bağlı bu tədqiqatlar əsasən üç əsas problem ətrafında aparılmışdır: istehsalın yerləşdirilməsinin qanunauyğunluqları, prinsipləri və amilləri; iqtisadi rayonlaşdırma; vergi yükünün iqtisadi regionlar üzrə qiymətləndirilməsi.. Respublikamızda Y.Kəlbəyev, T.Paşayev, F.Məmmədov, Ə.Nuriyev, A.Musayev, Ə.Əlirzayev, M.Həsənli, M.Mahmudov, Ə.Qasımov, H.İsrafilov, M.Sadiqov, E.Azadov və başqaları iqtisadi rayonlaşdırma, şəhər və kəndlərin inkişafı problemlərinin tədqiqi və bütün bunların vergi siyasəti ilə əlaqələndirilməsi sahəsində çox işlər görmüş, lazımlı tədqiqatlar aparmışlar.

Bu əsərlərin təhlili və qiymətləndirilməsi onu göstərir ki, ayrı-ayrı tədqiqat işlərində regionların vergi potensialının formalaşması, regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparılmış, regional vergi nəzəriyyələri və regional vergi siyasətinin həyata keçirilməsi yolları bu işlərdə öz həllini tamamilə tapmamışdır. Bütün bu aparılmış araşdırmalar qarşıya qoyulmuş problemlərin aktuallığına və elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda regionların iqtisadi inkişafı ilə vergi potensialının əlaqələndirilməsində mövcud olan problemləri üzə çıxarmaq, ölkədaxili şəraiti və qabaqcıl xarici ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaqla yeni və lazımlı metodiki yanaşmalar əsasında həm regional iqtisadi inkişafın, həm də vergi potensialının yüksəldilməsinin təkmilləşdirilməsi

istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Bunun üçün dissertasiya işində aşağıdakı kimi bir sıra qarşılıqlı əlaqəli vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və məntiqi ardıcılıqla həll edilmişdir:

- Regional inkişaf anlayışlarının mahiyyəti və məzmununun dəqiqləşdirilməsi, regional inkişafın idarə olunmasının məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- Regional iqtisadi inkişafın və vergi potensialının idarə olunması sahəsində mövcud nəzəriyyə və konsepsiyaların təhlili və ümumiləşdirilməsi, müasir şəraitdə regionların sosial-iqtisadi inkişafında həyata keçirilən vergi siyasətinin idarə olunmasının təşkilati-iqtisadi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi;
- Regionların iqtisadi inkişafda və vergi potensialının artırılmasında dövlət tənzimlənməsinin yeri və rolunun eləcə də bu sahədə beynəlxalq təcrübənin təhlili və ümumiləşdirilməsi, istifadə imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycan regionların təsnifatı və ölkə iqtisadiyyatında onların rolunun araşdırılması, sosial-iqtisadi göstəricilər sisteminin köməyi ilə həyata keçirilən vergi siyasətinin təhlili və rəqabət üstünlüklərinin, sosial-iqtisadi inkişafdakı regionlararası fərqlərin qiymətləndirilməsi və xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- Azərbaycanda yeni regional iqtisadi siyasətə keçidin zəruriliyinin əsaslandırılması, regionlar üzrə tətbiq edilən vergi siyasətinin inkişaf modelinin işlənilib hazırlanması üçün konseptual yanaşmaların və institusional şərtlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Regional iqtisadi inkişafın strateji idarəetmə aləti kimi məqsədli tətbiq edilən vergi siyasəti və bunu nəticəsi olaraq regionların vergi potensialına təsirinin aşkar edilməsi, regionların iqtisadi inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanma metodikasının təkmilləşdirilməsi sahəsində təkliflərin verilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı kimi ölkənin və onun regionlarının vergi potensialını formalaşması mexanizmi və vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi çıxış edir, predmetini isə vergi

potensialı və optimal vergi siyasətinin regionların iqtisadi inkişafına təsirinin tədqiqi, proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin metodu müşahidə, məlumatların təhlili və qiymətləndirilməsi, müqayisəli təhlil, statistik tədqiqat metodundan geniş istifadə olunmuşdur. Xüsusilə də, kəmiyyət tədqiqatında təhlil prosesi qanunauyğunluqlarının aşkarlanması, hadisələr və proseslər arasında əlaqələrin tapılması və proseslərin başvermə tezliyinin müəyyən edilməsi üçün dinamika sıraları arasında korrelyasiya, avtokorrelyasiya və xətti trend modeli metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin statistik və proqnoz məlumatları, aidiyyəti olan normativ aktlar, regionların iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramları (2014-2018, 2019-2023) və onların icrasının nəticələri ilə bağlı materiallar, iqtisadi regionların inkişaf göstəriciləri üzrə internet şəbəkəsindəki uyğun məlumatlar təşkil etmişdir. Tədqiqat işində tədqiqat nəticələrindən istifadə edilmiş, hüquqi bazanın və normativ sənədlərin təhlili yolu ilə formalaşdırılan məlumatlar sisteminə əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin hazırlanmasında inkişaf etmiş ölkələrin regional iqtisadi inkişafın idarə olunması sahəsindəki təcrübəsindən geniş istifadə edilmiş, Azərbaycan Respublikasında yaranmış yerli şərait və tətbiq olunan vergi siyasətinin mövcud vəziyyəti əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarında vergi növləri üzrə daxilolmalar dərc olunsa da, iqtisadi sektorlar üzrə ayrı-ayrı büdcə daxilolmalarının olmaması tədqiqatın daha dərinəndən araşdırılmasında məhdudiyyətlər yaradır. Həmçinin regionlar üzrə büdcə daxilolmalarında vergilərin həcmi və ayrı-ayrı vergi növləri üzrə daxilolmalar haqqında ətraflı məlumat olmamağı region üzrə daha dəqiq informasiya almağı çətinləşdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Azərbaycanda regionların iqtisadi inkişafın idarə olunmasının müxtəlif istiqamətlərinin və cari vəziyyətinin təhlili əsasında, həmçinin həyata keçirilən vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə əsaslandırılmış

tövsiyələrin işlənilib hazırlanması elmi yenilik kimi qiymətləndirilə biləcəkdir aşağıdakı kimi nəzəri və praktiki nəticələr əldə olunmuşdur:

- Ölkə iqtisadiyyatının sabit inkişafı üçün optimal vergi rejiminin formalaşması istiqamətləri və vergi potensialının qiymətləndirilməsi və artırılması üsulları təklif olunmuşdur.

- Regional inkişafa vergi potensialı kimi baxılmaqla onun inkişafının idarə olunmasının struktur mexanizmi hazırlanmış, subyekt və obyektlərinin xüsusiyyətləri açıqlanmış, idarəetmənin zəruriliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi tətbiq edilən vergi siyasəti təhlil olunmuş, və vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi prinsipləri müəyyənləşdirilmiş, dayanıqlı regional inkişaf konsepsiyası təhlil olunaraq ona keçidin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- Kompleks təhlil əsasında vergi siyasətinin idarə olunmasının səmərəliliyinin təmin olunmasına mərkəzi, regional və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, cəmiyyətin hər bir struktur vahidinin qarşılıqlı razılaşdırılmış fəaliyyəti nəticəsində, onların potensialından maksimum istifadə etməklə və uzunmüddətli iqtisadi nəticələri nəzərə almaqla nail olmağın mümkünlüyü göstərilmişdir;

- Regionların vergi potensialının artırılması istiqamətində xarici ölkələrin təcrübəsinin nəticələri geniş təhlil olunaraq ümumiləşdirilmiş və Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırmaq şərti ilə bu təcrübədən yararlanmaq sahəsində təkliflər işlənilib hazırlanmışdır;

- Geniş statistik məlumatlar əsasında Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafın müasir vəziyyəti qiymətləndirilmiş, hər bir iqtisadi rayonun inkişafında rəqabət üstünlüyü kimi qəbul oluna biləcəkdir xüsusiyyətləri və vergi siyasətinin idarə olunmasının başlıca problemləri müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işində təhlil edilən nəzəri metodik müddəalar və tövsiyələr regionların iqtisadi inkişafında həyata keçirilən vergi siyasətinə müsbət təsiri göstərilə bilər və vergi siyasətinin regionların iqtisadi inkişafına təsir istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsini tövsiyə verə bilər. Tədqiqatda təklif edilən müddəalar ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının vergi

potensialının aşkar etmək və onun sayəsində tarazlaşdırılmış vergi siyasətini formalaşdırmağa şərait yaratmaq olar. Dissertasiya işində regional iqtisadi inkişaf sxemi sayəsində Azərbaycanın regionlarının maliyyə və vergi potensialının qiymətləndirilməsi, təhlili və proqnozlaşdırılması reallaşdırılmış və Azərbaycan Respublikasının vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyası hazırlanmışdır. Dissertasiya işində təklif edilən metodolgiya İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətində vergi strategiyasının işlənməsi prosesində, səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsi yolları, ölkənin və regionların vergi sistemində aparılan islahatlar prosesində əsaslandırılmış istiqamətlərin seçilməsi üçün istifadə oluna bilər.

FƏSİL I. REGIONLARIN İQTİSADI İNKİŞAFININ, VERGİ POTENSİALININ NƏZƏRİ VƏ METEDOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Regional iqtisadi inkişafın formalaşması və nəzəri əsasları

Regional iqtisadiyyatla bağlı araşdırmalarda müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri olan məsələlərdən biri də region anlayışıdır. Region anlayışı ilə daha yaxından tanış olmaq bir sıra yanaşmaları nəzərdən keçirməyimiz zəruridir. M. S. Perloffa görə region şəhərdən böyük, lakin ölkənin ümumi səthindən kiçik və bir qrup özünə məxsus xüsusiyyətləri olan ölkə ərazisidir (Perloff M.S.,2007). Region, onu xarakterizə edən iqtisadi, fiziki və sosial xüsusiyyətlərə, ortaq idarəetmə və problemlərə malikdir. Fransız iqtisadçısı P.Bouchet hesab edir ki, region eynicinsli davranış sahəsidir. Region özünü təmin etmə xüsusiyyətinə malikdir və onun sərhədləri əmtəə və xidmətlərin başqa yerlərdən satın alınmağa başladığı yerlərdir. Azərbaycan iqtisadçıları M. M. Mahmudov və İ. M. Mahmudova görə isə iqtisadi cəhətdən region dedikdə, ərazisində ictimai istehsalın oxşar element və komponentləri yerləşən və inkişaf edən ərazi başa düşüldüyünü qeyd edirlər (Mahmudov M.M. və Mahmudova İ.M., 2001) . Türkiyə Respublikası Dövlət Planlama Təşkilatı isə rəsmi hesabatlarının birində göstərir ki, region şəhərdən böyük, ölkədən kiçik, idarəetmə sərhədləri dövlətin idarəetmə vahidi sərhədlərilə təyin edilən, ancaq qarşılıqlı təsir baxımından bu sərhədləri aşan, yerindən idarə olunan, demokratik iştirakçılıq prinsipinə əsaslanan idarəetmə və büdcəyə sahib olan tənzimləmə və ya idarəetmə vahididir (Çelik F., 2016). Göründüyü kimi bütün yanaşmalar da az da olsa oxşarlıq vardır, fərqliliklər isə sadəcə bu anlayışdan istifadə məqsədlərinin və dövlətlərin idarəetmə quruluşlarının fərqli olmasından irəli gəlir.

Bildiyimiz kimi, maddi nemətlərin istehsalı onun yerləşdiyi rayonun və müəssisələrin təşkili yerinin seçilməsindən formalaşır. Bu zaman bir çox əsaslı suallar ortaya çıxır: müəssisənin yerləşməsi və təsərrüfat fəaliyyəti üçün ərazini seçərkən hansı ölçü vahidlərini, prinsipləri əsas götürmək lazımdır? Bu ərazinin

hansı təbii sərvətlərindən, hansı təsərrüfat şəraitindən birinci növbədə istifadə cəmiyyətə daha çox fayda gətirə bilər? Bu ərazidə istehsalın hansı növlərini təşkil etmək və onları necə əlaqələndirmək, məhsulu necə və harada istehlak etmək lazımdır?

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə istehsal prosesinin təşkili mürəkkəbləşir, istehsalın ərazi üzrə yerləşməsinə tələb artır. Ancaq bütün hallarda istehsalın ərazi üzrə yerləşməsi üçün yer seçərkən indiyə qədər bu sahədə toplanmış nəzəriyyə, konsepsiya, istehsal vasitələrinin inkişaf səviyyəsi və istehsal vərdişləri nəzərə alınır. Bu və ya digər ərazidə insanların uzun müddət təsərrüfat fəaliyyətində əldə etdiyi bilik və bacarıqların məcmusu məhsuldar qüvvələrin mövcud inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir. Bu bilik və bacarıqlar regionun həm təbii resurslarından, həm də istehsalın müxtəlif növlərinin həmin regionda optimal əlaqələndirilməsi və inkişafından daha çox fayda əldə etmək üçün istehsal prosesinə şüurlu və məqsədyönlü təsir göstərmək imkanı verir. Bu təsir nəticəsində ərazidə məhsul növləri istehsalı mənimsənilir, ictimai əmək bölgüsü inkişaf edir və coğrafi mövqeyindən asılı olaraq onun təsərrüfat strukturu, istehsalının ixtisaslaşması prosesləri formalaşır.

Beləliklə, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və əmək bölgüsünün getdikcə dərinləşməsi bir-birindən asılı olan ixtisaslaşmış istehsal sahələrini əmələ gətirdi. Beləliklə, bu ixtisaslaşmış sahələrin əmələ gəlməsi bir tərəfdən istehsalın bölünməsi və ayrıca istehsal sahələrini yaranmasına, digər tərəfdən də eyni məhsul istehsal edən sahələrin birləşməsinə əməkdaşlıq etməsinə gətirib çıxardı. Əmək bölgüsü və istehsalın ixtisaslaşmasının daha da dərinləşməsi ictimai istehsalın inkişafının daha mütərəqqi forması kimi çıxış edir. Belə ki, ictimai istehsal sahələrə bölünməsi nəticəsində məhsul daha keyfiyyətli hazırlanır və qabiliyyətli, bacarıqlı insanlar özlərinə daha uyğun istehsal sferasını seçə bilərlər. Fəaliyyət sferasını məhdudlaşdırmadan isə heç bir sahədə müəyyən dərəcədə əsaslı iş görmək olmaz.

Sahə əmək bölgüsü inkişaf etdikcə yeni yaranan hər bir istehsal sahəsi onun inkişafı üçün əlverişli təbii, əmək və maddi-texniki resurslar olan ərazidə yerləşir. Bu resursların hər hansı bir ərazidə təmərküzləşmə dərəcəsi, həmin ərazinin

xarakterinə uyğun gələn istehsal sahələrinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Məsələn, məhsuldar torpaq, su ehtiyatı və əlverişli iqlim şəraitinin olması həmin ərazidə kənd təsərrüfatı sahələrinin, dəmir filizi ehtiyatının olması-metallurgiya sənayesinin, meşənin olması - ağac emalı sənayesinin inkişafına əlverişli şərait yaradır. Həmin resurslardan istifadə nəticəsində buradan yaşayan insanlarda tədricən peşə verdişləri formalaşır. Bunun nəticəsində müəyyən ərazilərdə istehsal sahələrinin inkişafı üçün istehsal-iqtisadi mərkəzlər yaranır. Bu ərazi istehsal-iqtisadi mərkəzlərin təsərrüfat fəaliyyətində əsas rolunu ixtisaslaşmış istehsal sahələri təşkil edirlər. Ərazi əmək bölgüsündə hər bir istehsal sahəsi ölkənin müəyyən bir rayonunda möhkəmlənir mahiyyəti də bununla ifadə olunur.

Beləliklə, istehsal sahələrinin ixtisaslaşması regionların (ərazilərin) ixtisaslaşmasına qarşılıqlı təsir göstərir və onun ixtisaslaşma istiqamətlərini müəyyən edir. İstehsalın region miqyasında idarə olunması imkanları isə çoxsaylı amillərdən, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən, regional siyasətin vəziyyətindən, sosial, iqtisadi, milli, siyasi problemlərin həlli vəziyyətindən və dövlətin iqtisadiyyata təsir səviyyəsindən asılı olur. Regional əmək bölgüsünün elmi cəhətdən əsaslandırılmış formada idarə edilməsi müxtəlif regionların təsərrüfatının əsaslı inkişafına, təsərrüfat komplekslərinin ərazi üzrə səmərəli yerləşməsinə imkan verir. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə, adətən müxtəlif regionların iqtisadiyyatı bir neçə növ məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşır və bütün ölkənin, o cümlədən onun nisbətən iri ərazi hissələrinin tələbatının ödənilməsinə yönəldilir. Eyni zamanda, regionların iqtisadiyyatında ixtisaslaşmasının daha da dərinləşməsi, ixtisaslaşmış məhsul növlərin istehsalının artması regionların və ölkələrin iqtisadiyyatının başqa digər region və ölkələrin iqtisadiyyatı ilə inteqrasiyasının obyektiv əsası olur və onlar arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə doğru aparır.

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, hər bir ölkənin sərhədləri daxilində özünəməxsus sosial- iqtisadi və istehsal kompleksi olan regional sosial-iqtisadi sistemlər formalaşır. Onların hər biri yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları sistemində və dövlət quruluşu prinsiplərinə malik olmaqla ölkənin ictimai istehsal- iqtisadi sistemində daxil olur.

İqtisadi və sosial inkişafın ərazi əsaslarının daha ətraflı araşdırılmasının zəruriliyi nisbətən son dövrlərdə meydana çıxmışdır. Buna görə də hazırda iqtisadçıların tədqiqatlarının ən əsas elementlərindən biri hesab edilən regional inkişaf nəzəriyyələri və konsepsiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Regional inkişaf nəzəriyyələri hesab edir ki, regional təsirlər müəyyən nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, ənənəvi regional siyasət ona əsaslanırdı ki, infrastruktura kapital qoyuluşları və ya iş yerlərinin yaradılması üçün müəssisələrin dəstəklənməsi əməyin və kapitalın daha az inkişaf etmiş regionların xeyrinə regionlararası yenidən bölgüsünə kömək edəcəkdir. Son bir neçə illər ərzində isə siyasi sferada dəyişikliklər baş vermiş, qeyri-mərkəzləşdirilmiş strukturların, tapşırıq və alətlər çoxluğundan istifadəsi ilə, xüsusilə innovasiyaların və rəqabətin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə regional resursların səfərbər edilməsinin zəruriliyi barədəki nəzəriyyələr bu dəyişikliklərin əsasını təşkil etmişdir. Regional inkişaf nəzəriyyələrinin məqsədi – regional inkişaf problemlərinin həlli üçün kompleks sistemlər işləyib hazırlamaqdan, xüsusi halda, ayrı-ayrı regionların inkişaf səviyyələrinin eyniləşdirilməsi, səmərəli istehsal mexanizmlərinin yaradılması, istehsalın və əhalinin rəşional yerləşdirilməsi, regionun daxili ehtiyatlarından səmərəli istifadə məsələlərini həll etməkdən ibarətdir.

Milli dövlət sərhədləri dünya sistemini formalaşdıran qloballaşmanın təsiri altına düşdükcə regionların rolu və mövqeyi bir o qədər artır. Hal-hazırda Avropada milli məkanın rolunu regionalaşdırmaq meyli yalnız Avropa bölgələrində deyil, bütün dünyada sosial-iqtisadi sistemlərin əhəmiyyətini göstərir və vurğulayır. Regionların fərqləndirilməsi və ayrılması kontekstinin sabitliyi ilə güclü şəkildə müəyyənləşdirilən uzunmüddətli proseslərdir. Bu, xüsusən Avropanın endogen inkişaf kontekstində gələcək inkişafı proqnozlaşdırmaq üçün əsas olaraq regional və ya yerli miqyasda davamlı müşahidə və sosial-iqtisadi reallığın qeyd edilməsinin vacib ehtiyacından xəbər verir. Regionların yeni vəzifələri, regionalizmin rolu və regional siyasət forması ilə bağlı çoxsaylı nəzəriyyələr qlobal və yerli münasibətdə getdikcə daha tez-tez görünə bilər.

Yerli və qlobal proseslər arasındakı təmasın təsirlərinə reaksiya olaraq neo-regionalist ideologiya, Avropada dövlətin fəaliyyət göstərməsi və təsiri, sosial-iqtisadi inkişaf və mədəni və kimlik problemlərini birbaşa amillər kimi həll edən yeni bir regionalizmə səbəb oldu. İqtisadi inkişafda müəyyən bir ərazinin sosial və iqtisadi qaydalarını aşkara çıxarmaq üçün regionalizm konsepsiyasını yenidən müəyyənləşdirmək meylinə ehtiyac duyulur.

Beləliklə, region ərazi və ya tarixi vahid və ya mədəni bir nişan kimi qəbul edilmir, ancaq bəzi dövlət rollarını ala biləcək və dünya iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərə biləcək funksional olaraq alternativ bir quruluşun (sosial sahənin) rolunu oynayır. Artıq regionlar iqtisadi aktlara və investorlar üçün marketing cəlbediciliyinə çevrilə bilən və yeni bir imic yarada biləcək bir nüfuzu qoruyaraq yarı müstəqil bir ərazi vahidinə çevrilir. (Həsənov R.T.,2012)

Regional iqtisadi inkişafın klassik nəzəriyyələri. İqtisadi nəzəriyyələr arasında ən populyardır. Bir regionun inkişafının iqtisadiyyatı iki növ fəaliyyətə (ekzogen və endogen) bölməklə və bir bölgənin inkişafı prosesində meydana çıxan səbəb əlaqələrini təyin etməklə izah edir . Nəzəriyyəyə görə, ekzogen (ixrac) fəaliyyətlər təməldir və mallara və xidmətlərə olan tələb bölgənin iqtisadi inkişafını stimullaşdırır və sosial əmək bölgüsündə rolunu və fərqli xüsusiyyətlərini formalaşdırdığından bölgənin iqtisadi əsasını təşkil edir. İqtisadiyyat sektorları və ixracatla məşğul olan şirkətlər, daxili bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlər və əlaqəli sektorlar arasında əməkdaşlıq mexanizmini başladılar. Bu səbəbdən ekzogen sektor əsas sektorla qəti şəkildə əlaqəli olan regional iqtisadiyyatın digər daxili elementlərini stimullaşdırır. Bu nəzəriyyəyə əsaslanan yerli hökumət üçün tövsiyələrin, texnoloji modernləşməni dəstəkləyən iqtisadiyyatda və ya xidmət sektorlarında fəaliyyət göstərən daxili və beynəlxalq bazarlarda rəqabətçi investorları cəlb edən hərəkətləri təklif etdiyini bildirir. Malizia və Feser regional istehsalçıların ixracat fəaliyyətlərini dəstəkləməyin əsas əhəmiyyətini vurğulayırlar. Bəzi tədqiqatçıların regionlaşdırmanın artırılmalı və müəyyən bir bölgənin filial təmsilçisinə dəstək verilməsi lazım olduğunu düşündükləri üçün bu, mübahisəyə səbəb olur. Lakin bu seçim azalmaqda olan ağır sənayenin üstünlük təşkil etdiyi

ənənəvi bölgələr üçün təhlükəlidir. Digər mütəxəssislər ekzogen bazanın şaxələndirilməsinin və yeni iqtisadi sahələrin inkişaf etdirilməsinin vacib olduğunu düşünürlər. (Malecki J., 1997)

İqtisadi baza nəzəriyyəsinin sadəliyi onun populyarlığına təsir göstərdi, eyni zamanda yalnız az dəyişkənli bir modeldən istifadə edərək bir bölgənin inkişafını təsvir etmək imkanlarını şübhə altına aldı. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, konsepsiya bir çox ölkədə eyni vaxtda inkişaf etdirildiyi üçün homojen bir nəzəri sistem yaratmır, bu səbəbdən qarşılıqlı asılılıqları izah etmək çətin olan müxtəlif fikirlərin qarşıdurması yaranır.

Yeni ticarət nəzəriyyəsi ixracatın regional inkişafdakı rolunu qiymətləndirir və inkişafın müxtəlif mərhələlərində ölkələr arasında ticarətdən gələn qlobal iqtisadiyyatda qazanc mexanizmlərini izah edir. Müxtəlif bölgələrdə istehsalın vaxtı və kapital istehlakı ilə bağlı ixtisaslaşmasında cavablar axtarılır. Beləliklə, kapital ilə zəngin regionlar, kapital istehlak edən məhsullar ixrac edərkən, işçi qüvvəsi ilə zəngin regionlar vaxt aparıcı məhsullar ixrac edir. Maliziya və Feser bu cür bölgələr arasındakı potensial ticarət mübadiləsinin kapital istehlak edən bölgələr üçün daha sərfəli olduğunu vurğulayırlar. Bu səbəbdən, kasıb bölgələrdəki yerli rəhbərliklər yalnız ixracat və sərbəst beynəlxalq ticarəti deyil, həm də infrastruktur və institusional investisiyalarını (xüsusilə maliyyə qurumları) və ixtisas təhsili əsas tuturlar. (Malecki J., 1997)

Uzunmüddətli iqtisadi artım amillərini izah edən əsas məhsul nəzəriyyəsi iqtisadi baza konsepsiyasına istinad edir. Nəzəriyyəyə görə, regional inkişaf xarici bazarlarda rəqabətə davamlı seçilmiş məhsulların tədricən ixtisaslaşması yolu ilə əldə edilir. Məhsul ixtisaslaşmasından əldə olunan mənfəət, istehsalın təşkilini yaxşılaşdırmaq və iqtisadi əməliyyatların dəyərini azaltmaq sayəsində əldə edilir. Bu nəzəriyyənin bütün inzibati regionlar üçün nəzərdə tutduğu vəzifələr ixtisaslaşma tendensiyasının gücləndirilməsini, infrastruktura (telekommunikasiya, nəqliyyat) sərmayə qoymağı, maliyyə və konsaltinq qurumlarını dəstəkləməyi və ticarət və təhsil xidmətləri təqdim etməyi əhatə edir. Bölgə hakimiyyət orqanlarının iqtisadi, siyasi və sosial fəaliyyətlərinə coğrafi regional inkişaf (fərqli miqyaslar: qlobal,

milli, regional və yerli) əsasında formalaşdırılmış əmr və təkliflər güclü təsir göstərir və məkan konsentrasiyasından gələn iqtisadi faydaları göstərir. (Landes D.S., 2000)

Tanınmış iqtisadi nəzəriyyələrdən biri də **F. Perrouxun böyümə dirəkləri nəzəriyyəsidir**. Əvvəlcə konsepsiya, iqtisadi böyümənin ən inkişaf etmiş sənaye sahələri və sahələri və bütün iqtisadiyyatın bir növ böyümə dirəklərini təşkil edən konkret müəssisələr tərəfindən stimullaşdırıldığını güman etdiyi üçün məkandan daha böyük iqtisadi ərazi idi. Bu qütblər əhəmiyyətli dərəcədə yüksək iqtisadi inkişaf tempi və çoxsaylı kooperativ əlaqələri, habelə dünya bazarlarında ən güclü mövqeyi ilə xarakterizə olunur. Onlar iqtisadiyyatın inkişafını yaradır və daha zəif müəssisələri özlərindən asılı vəziyyətə gətirirlər (Perroux F.E., 1990) .

Böyümə qütbü və ətraf mühitlə əlaqələri qütbləşmiş sistem adlanan bir məkan sistemi yaradır. Konsepsiyanın tətbiqi və əlavə tədqiqatlar, regional inkişafın məkan qütbləşməsinə izah etmək üçün istifadə edilməsinə gətirib çıxardı, burada yüksək səviyyədə inkişaf etmiş regionlar ətraf mühit üçün istinad nöqtələri kimi qəbul edilən böyümə dirəkləridir. Xarici bazarlarda yenilikçi və rəqabətqabiliyyətli sektorlar və filiallar burada yerləşir. Bu şəkildə metropol sahələri yaradılır və ya gücləndirilir; bölgənin böyümə dirəkləri olaraq daha zəif mərkəzlərə və bölgələrə üstünlük verirlər. Periferik bölgələr üçün rəqabətə girirlər və onları iqtisadi siyasətlərindən asılı vəziyyətə gətirirlər (Perroux F.E., 1990).

Regional innovasiya şəbəkələri nəzəriyyəsinin tətbiqləri peşəkar ədəbiyyatda sənədləşdirilmişdir. Ən populyar olanlar, Kaliforniyadakı Silikon Vadisində və “Üçüncü İtaliya” adlanan İtaliyanın sənaye bölgələrindəki şəbəkə təşkilatının təcrübəsinə əsaslananlardır. İtalyan təcrübəsi və GREMI (Groupe de Recherche Européen Sur les Milieux Innovateurs) tədqiqat qrupunun nəticələri yerli mühitlərin yenilikçi davranış generatorları kimi rolunu vurğulayaraq, yenilikçi bir mühitin dinamik modelini əks etdirir. Xüsusi bölgələr və müəssisələr köklü dəyişikliklərə açıq olmalı, rəqabətə davamlı olmayan məhsul və texnologiyalar haqqında yeni “yaradıcılıq ” prosesinə, yaradıcı “öyrənmə” nin məcmu prosesində iştirak etməyə hazır olmalıdırlar. İnkişafı stimullaşdırmaq üçün təkə əsas kapitalın

modernləşdirilməsi kifayət deyil. Yeni istehsal bacarıqlarına yiyələnməyə yönəlmiş yenilik də zəruridir (Maliziya və Feser ,1990).

İstehsal dövrü nəzəriyyəsi iqtisadi inkişafı yeni məhsulların istehsalı, onların təkmilləşdirilməsi və istehsalın standartlaşdırılması prosesi ilə əlaqəlidir. Bu nəzəriyyəyə görə regional inkişaf texnoloji yenilik və ya yaradıcı mal və xidmətlər seriyası ilə stimullaşdırılır. Nəzəriyyə inkişaf etmiş və az inkişaf etmiş ölkələr arasında iqtisadi qütbləşməni nəzərdə tutur. Aydın ki, keçmiş ölkələrdə yüksək keyfiyyətli mallar, xidmətlər və standartlar yaradılır və sonrakı ölkələrə ötürülür. Standart məhsulların istehsalı ərazilərində yerləşdikdə periferiyaların inkişaf etmiş regionlardan (mərkəzlərdən) asılılıq dərəcəsi artır. Digər tərəfdən, ətraf mühitdə texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş komponentlər nadir hallarda istehsal olunur. İqtisadçı ekspertlərin əksəriyyəti texnoloji inkişafın iqtisadi səmərəliliyi, funksional modernləşməni və beynəlxalq bazarlarda rəqabətçi hakimiyyəti stimullaşdırdığı üçün texnoloji yenilikçiliyi bölgənin iqtisadi inkişafının əsas amili kimi qəbul edirlər. Beləliklə, bilik, texnoloji və texniki tərəqqi regional inkişaf amilinə çevrilir (Szajnowska-Wysocka A., Kulesza M., 2007).

Çevik istehsal nəzəriyyəsi burada da müzakirə olunmalıdır. Nəzəriyyənin əsasını sənaye bölgəsi konsepsiyasını ixtisaslaşmış istehsal vahidlərinin yerləşdiyi və iqtisadi quruluşunu regional bazar üçün istehsal edən kiçik və orta müəssisələrə söykənən ayrı bir sahə kimi formalaşdıran A. Marshall yaratdı. Bunlar yerli kapital, yerli qərarlar və uzunmüddətli regional əməkdaşlıqla fəaliyyət göstərən firmalardır. Sənaye bölgəsinin xarakterik xüsusiyyəti işçi qüvvəsinin hərəkətliliyi; işçilər firmalarından çox bölgə ilə əlaqədirlər. İstehsalçılar ixtisaslaşmış regional istehsala uyğunlaşdırılmış yüksək səviyyəli xidmət müəssisələri (xüsusilə maliyyə) tərəfindən dəstəklənirdi (Szajnowska-Wysocka A., Kulesza M.,2007).

Yoldan asılılıq nəzəriyyəsi əksər hallarda nəzəri qanunauyğunluqları izləməyən inkişaf proseslərini izah etməyə imkan verir. Yanaşma, bir bölgənin inkişaf xüsusiyyətlərinin tarixi (təkamül) təfsirinə əsaslanır, çünki erkən sənayeləşmə dövründə meydana gələn bəzi regionlar yolda qala bilər. Bunlar tamamilə yenidən qurulmağın olmamasının regional inkişafa mane olduğu ənənəvi

bölgələrdir. Endogen inkişafın yoldan asılı olduğu dərəcənin tanınması yerli və regional siyasət üçün əhəmiyyətli praktik əhəmiyyətə malikdir. Alternativ inkişafa gəldikdə, 1980-ci illərdən bəri əhəmiyyət qazanan neo-regional dalğaya diqqət yetirilməlidir. Müzakirə sosial və iqtisadi subyektləri təşkil etməkdə yeni bir sosial düzən üçün institusional çərçivəni və onların daxili bölgə qaynaqlarını səfərbər etmək və yenidən dəyərləndirmək yollarını müəyyənləşdirir. (Domański R., 2004)

1.2. Vergi potensialının qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar

Ölkənin eləcə də regionların iqtisadi inkişaf sürətini müəyyənləşdirən əsas göstəricilərdən biri də dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının səviyyəsidir. Vergi daxilolmalarının səviyyəsi isə uyğun olaraq mövcud vergitutma bazasından və həmin bazanın vergi potensialından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bundan başqa büdcəyə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında da vergi potensialının düzgün müəyyənləşdirilməsi vacib rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası VM-in 12.4-cü maddəsinə əsasən vergitutma bazası dedikdə vergitutma obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyətə ifadəsi kimi müəyyənləşdirilən və hər bir vergi növü üzrə ayrı-ayrılıqda təyin edilir. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, həm ölkənin, həm onun ayrıca bir ərazisinin yaxşı da regionun vergitutma bazası mövcud vergi qanunvericiliyi əsasında vergitutma bazalarının məcmusudur. İk baxışda bu tərif vergitutma bazasının vergi ödəyicilərinin vergitutma bazalarının cəmi kimi təyin edilməsi ilə eyni ola bilər. Lakin birinci tərifdə iqtisadiyatın inkişafının makro göstəricilərinin uçot və tətbiqini nəzərdə tutduğu halda, ikinci tərif hər hansı bir dövlət və regionun ərazisində qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin vergitutma bazalarının cəmini nəzərdə tutur ki, bu da praktikada çətin reallaşdırılan bir prosesdir.

Vergi potensialı dedikdə mövcud vergi qanunvericiliyi əsasən hər hansı bir inzibati ərazi bölgüsündə vergilərin maksimum mümkün hesablanmış məbləği başa düşülür. Xarici ədəbiyyatlarda bəzən vergi potensialına sinonim kimi «tax capacity» (vergi qabiliyyəti) termini də deyilir. Ümumi vergi potensialını və ayrılıqda

götürülmüş bir verginin potensialını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Praktik cəhətdən ümumi potensial dedikdə hər hansı bir ərazidə fəaliyyətdə olan bütün vergi ödəyicilərinin potensiallarının cəmidir. Konkret bir verginin potensialı dedikdə isə müəyyən dövr ərzində vergi öhdəliyinin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada hesablanması nəticəsində həmin vergi növü üzrə daxilolmaların maksimum həcmi kimi təyin olunur. (Rzayev Z.H., 2007)

Ölkədəki istənilən bölgənin inkişaf perspektivləri, həll yolları ən vacib sosial problemlər böyük ölçüdə əsas mənbəyi vergi gəlirləri olan birdəfəlik maliyyə mənbələrindən asılıdır. Potensial vergi gəlirlərinin qiymətləndirilməsi vergi gəlirlərinin artım ehtiyatlarını müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər.

Beynəlxalq təcrübədə vergi potensialının qiymətləndirilməsi baxış vergi qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi metodlarına vahid yanaşmanın olmadığını göstərir. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasında əsas məqam iqtisadi fəaliyyətin vergi potensialına əsas təsir kanallarını müəyyənləşdirməkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ən çox ənənəvi ədəbiyyatda vergiyə cəlb edilə bilən gəlirlərin ölçüsü, ümumiyyətlə, hər hansı bir hökumət səviyyəsində toplanan hər növ vergi üçün orta vergi nisbətini əks etdirir (yəni sadəcə faktiki olaraq toplanmış vergi gəlirləri ilə vergiyə cəlb edilə bilən qabiliyyəti arasındakı nisbət). Daha doğrusu, vergiyə cəlb edilə bilən qabiliyyəti (fərdi vergi üçün) ümumiyyətlə verginin toplanmasının vahid şərtlərinin (vergi dərəcəsi, vergi bazası, vergi güzəştləri və s.) və ümumi tətbiq edilməsinə əsasən toplana biləcək orta mümkün vergi gəlirlərinə aiddir. Riyazi olaraq vergiyə cəlb edilə bilən gəlirlərin ölçüsü, ümumiyyətlə mövcud vergi bazasından təxmin edilən vergi gəlirləri əsasında müəyyən olunur. Bundan əlavə, vergi potensialı müəyyən bir dövr üçün əldə edilə bilən vergi gəlirlərini toplamaq üçün səlahiyyətli orqanlar tərəfindən mövcud olan bütün mənbələrdən və qabiliyyətdən istifadə edildiyi təqdirdə ortaya çıxacaq büdcə gəliri olaraq təyin edilir. Çox vaxt "bölgədə yerləşən bütün təsərrüfat subyektləri üçün mümkün vergi və yığımların miqdarı" olaraq qəbul edilir.

Empirik tədqiqatlar vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarında ümumi bir metodoloji yanaşmanın hələ də əskik olduğunu göstərir. Vergi siyasəti və inzibatçılığı praktikasında vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün bir sıra metodlar hazırlanmışdır. Bəzi ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün eyni vaxtda 2-3 metoddan istifadə olunur. (Kəlibiyev Y.A., Məhərrəmov R.B. və Rzayev P.Q., 2011)

Bələdiyyədəki təsərrüfat subyektlərinin sayı çox deyilsə, ən çox istifadə edilən metod bir **standart indeks qiymətləndirmə** metodudur: hər vergi növü və müəssisə növü üçün proqnozlaşdırılan vergi bazası mövcud maksimum vergi dərəcəsi ilə vurulur. Bununla belə, bu metodun açıqca sadəliyinə baxmayaraq, praktiki tətbiqi bir sıra çətinlikləri əhatə edir. Birincisi, bu metod bütün vergilər və bölgələr üçün faktiki olaraq vergi yığılması və vergi bazaları haqqında məlumat tələb edir. Belə məlumatlar təqdim olunsada, firmalardan və sahibkarlardan ümumiyyətlə yerli bələdiyyə orqanlarına təqdim etmələri tələb olunmur. İkincisi, bütün qurumların, xüsusən də kiçik və orta müəssisələrin gələcək vergi bazasının qiymətləndirilməsi üçün lazım olan göstəriciləri əhatə edən qısa və orta müddətli perspektiv üçün iş planları mövcud deyil. (Rzayev Z.H., 2007)

Reprezentativ vergi sistemi metodunun əsas ideyası, bütün bölgələr orta vergi dərəcələri ilə toplanaraq vergilərin və vergi dərəcələrinin eyni tərkibindən istifadə etdikləri təqdirdə bölgədə toplanacaq vergi ödəmələrinin məbləğini hesablamaqdır. Vergi bazası məqbul ölçüdə iqtisadi potensialdan istifadə etməlidir, beləliklə bu metod vergi qanunlarında müəyyən edilmiş vergi bazası göstəricisinin birbaşa istifadəsindən yayınır. Bu cür yanaşmanın praktikada tətbiq etmə sahəsini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıran bir sıra məhdudiyyətləri var. Birincisi, vergi bazasını təsvir edən dəyişənlərin subyektiv seçimi var. İkincisi, bölgələrin vergi potensialındakı bütün fərqləri hesaba gətirə bilmək üçün məlumatlar tez-tez və qeyri-kafi bir şəkildə bölünür. Üçüncüsü, bu yanaşma bölgədəki adambaşına düşən gəlir fərqlərini nəzərə almır.

Reprezentativ vergi sistemi metodunun istifadəsi zaman vergi potensialı aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$VP = \sum VB_j \times n_j = 1t_j / 100$$

Burada n-vergilərin sayı, ədəd;

VB – j-ci verginin vergi bazası;

t_j- j-ci verginin representativ vergi dərəcəsi, %-lə.

Reprezentativ vergi sistemi metoduna alternativ kimi istifadə edilən regional səviyyədə əsas iqtisadi göstəricilərin (ilk növbədə ÜDM, gözlənilən özəl gəlirlərin artım templəri, kiçik sahibkarlığın payı, pərakəndə ticarət və s.) proqnozlarından istifadə edən **ekonometrik metodlardır**. Ekonometrik metod daha az inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq olundu. Lakin vergiyə cəlb olunan potensialın qiymətləndirilməsi üçün **regressiya metodu** inkişaf etmiş ölkələrdə ən geniş yayılmış metoddur. Bu vəziyyətdə regressiyada asılı dəyişən vergi gəliridir və izahlı dəyişənlər vergi bazasının göstəriciləri, iqtisadiyyatın quruluşu, qurumların inkişaf səviyyəsi və s. seçilir. Xüsusi seçim olan regressiya modelinin düzgün dəqiqləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. İzahlı dəyişənlərin və onların iqtisadi şərhinin inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bəzi işlərdə vergi potensialının determinantlarının təhlili panel məlumatlarına əsaslanır. Digər işlər, hər il üçün regressiyanı kəskin məlumatları üçün ayrıca qiymətləndirir. (Abdullayev A.O., 2016)

Vergi potensialına dair son ekonometrik tədqiqatların yuxarıdakı təhlillərində vurğulandığı kimi, regionun iqtisadi potensialının bütün müxtəlif amillərinin əhəmiyyətinin aydın bir qanunu yoxdur, çünki nəticələr təhlil olunan dövrə və seçilmiş ölkələrin nümunəsinə görə dəyişir. Bununla birlikdə, ümumiyyətlə, vergi gəlirlərinə əhəmiyyətli təsir göstəricisi belə bir göstəriciyə malikdir ki, bu da ölkənin inkişaf mərhələsinin etibarlı mənbələri kimi şərh oluna bilər: adambaşına düşən ÜDM, ÜDM-dəki kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin payı və s.

Regressiv təhlil metodu- nəzərdən keçirdiyimiz asılı dəyişənlə və digər müstəqil göstərici arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, hər hansı bir regionun vergi daxilolmaları, vergi bazası və əhalinin sayını

bilərək, büdcəyə vergi daxilolmalarına təsir edən amillər arasında əlaqəni aydınlaşdırmaq olar. (Cabbarlı T.Ə., 2018)

Bu metod aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$Y_j = (X_{1j} \times B_1 + X_{2j} \times B_2 + \dots + X_{mj} \times B_m) \times \Theta_l + E_j$$

$$Y_j = X_{1j} \times B_1 + X_{2j} \times B_2 + \dots + X_{mj} \times B_m + E_j,$$

burada

Y_j - büdcəyə faktiki ödəniləcək ödənişlər

$j = 1, 2, \dots, n$ – nəzərdən keçirilən ərazilərin sayı

X_{1j} – j -ci ərazinin vergi bazası göstəricisi

B_1 – təsadüfi amillər

E_j – təsadüfi səhvlər

Θ_l - j -ci düzəliş əmsalı

Vergi potensialının additiv xassəsinə əsaslanan metod- Bu metod representativ hesablama metodunu və reqressiv metodunu özündə birləşdirir. Additiv metodun köməyi ilə hesablama aşağıdakı qayda üzrə aparılır:

$$VP = \sum (VB_i \times VD_i) \times S_1 \times S_2 \times \dots \times S_n$$

burada

n – vergilərin sayı, ədəd;

VP – vergi potensialı;

VB_j j – ci verginin vergi bazası, AZN;

VD_i i - ci verginin vergi dərəcəsi, %;

$S_1 \times S_2 \times \dots \times S_n$ - müəyyən edilmiş şərtləri təyin edən əmsallar. (Cabbarlı T.Ə., 2018)

Faktiki metod. Vergi potensialı vergi daxilolmalarının faktiki göstəricilərinin əsasında , güzəşt və azadolmaları nəzərə almaqla hesablanır. Bu metodla vergi potensialının düsturu aşağıdakı kimi hesablanır:

$$VP = Vf + B + G \quad (7)$$

Vf –hesabat dövrü ərzində faktiki vergi daxilolmalarının ümumi məbləği;

B - hesabat dövrü ərzində borcun artımı, AZN;

G - müəyyən əraziyə aid vergi güzəştləri, AZN.

Bu metodun fərqləndirici xüsusiyyətləri bunlardır: hesablamaların sadəliyi, məlumatların əlçatanlığı; çatışmayan cəhətləri isə-yekun nəticələrin düzgünlüyünün və həqiqiliyinin aşağı səviyyəsi, vergi dərəcələrindəki fərqlər nəzərə alınmır. (Cabbarlı T.Ə., 2018)

Məcmu yerli məhsulun köməyi ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodu (MYM). Məcmu yerli məhsulun özü müəyyən dövr ərzində öz ehtiyatlarından istifadə edərək bələdiyyə mülkiyyətində istehsal olunmuş məhsulun (göndərilmiş mallar, yerinə yetirilmiş işlər, göstərilən xidmətlər) yeni yaradılmış dəyərini əks etdirir. MYM aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$MYM=MB-Aİ$$

Burada, MB-məhsul buraxılışı;

Aİ-aralıq istehlakdır.

Ancaq, bu metodun tətbiqi o qədər də effektiv deyil çünki, məlumatları əldə edilməsi mürəkkəbdir və tətbiqi nəticəsində təhriflər yarana bilər, çünki Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi regional səviyyədə aşağı səviyyədə olan ümum daxili məhsulu hesablamır. Bu metodla vergi potensialını hesablamaq üçün regional vergi strukturlarında olan məlumatların əldə edilməsi zəruridir. (Rzayev Z.H., 2007)

Əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinə əsaslanan metod hər hansı bir ərazidə yaşayan vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin uçotuna əsaslanır. Bu metodla vergi potensialı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$NP_i = \sum (UP_{ij}/UP_j * PP_j/Nsr)$$

Burada NP_i – adambaşına düşən vergi gəliri;

UP_{ij} – j -ci vergi növü üzrə i -ci ərazinin kontingentində hər nəfərə düşən daxilolmalar ;

UP_j – j -ci vergi növü üzrə bütün ərazi kontingentində hər nəfərə düşən daxilolmalar ;

PP_j – j -ci gəlir növü üzrə, regionun büdcəsinə ərazilərdən yığılmış daxilolmaların proqnozu;

Nsr – cari ilin 1 yanvarına ərazinin əhalisinin sayının orta arifmetik göstəricisi.

Bu metod əsasən yüksək dərəcədə gəlir vergisinin olduğu ərazilər üçün tətbiq olunur.

Birbaşa hesab metodu. Vergi potensialı vergi bazası, vergi dərəcəsi, vergilərin yığılması, güzəştlərin edilməsi və s. göstəricilərin köməyi ilə hesablanır. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$NP_j = NB_j * St_j * Ksobj * NO_j + NKpor_j - NKprj - L_j - B_j - EP_j \quad (10)$$

burada NP_j j -ci vergi subyektinin vergi potensialı;

NB_j j -ci vergi subyektinin vergi bazası;

St_j j -ci verginin vergi dərəcəsi;

$Ksobj$ j -ci verginin axırncı hesabat ilində orta yığılma əmsalı;

NO_j j -ci vergidən büdcəyə ayırmaların normativi;

$NKpor_j$ j -ci verginin vergi kreditlərinin qaytarılması hissəsində gözlənilən daxilolmaların məbləğləri

$NKprj$ j -ci vergidən kreditlərin verilməsi hesabına büdcədən çıxılan gözlənilən büdcə gəlirləri;

L_j j -ci vergi üzrə güzəştlərin edilməsi hesabına büdcədən çıxılan gözlənilən gəlirlər;

B_j j -ci vergidən əvvəlcədən ödənilmiş məbləğlərin əvəzinin ödənilməsi hissəsində gözlənilən büdcədən çıxılan gəlirlər;

EP_j j -ci verginin bir dəfəlik təsadüfi xarakter daşıyan daxilolmaların məbləği.

Vergi potensialının qiymətləndirilməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini aşağıda qeyd edə bilərik.

Fransada, qırxdan artıq yerli vergilər olduğu üçün, bu zaman vergi potensialı 3 əsas yerli vergi bazası əsasında hesablanır. Burada vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün hər vergi növü üzrə vergi bazası ayrılıqda bu verginin bütün ölkə üzrə müəyyən olunmuş orta dərəcəsinə vurulur, bu zaman vergilərin tam akkumulyasiyası nəzərdə tutulur.

İngiltərədə vergi potensialının qiymətləndirilməsi tək bir mənzil vergisi üzrə hesablanır. Vergi potensialının hesablanması bu verginin vergi bazasının məlumatları əsasında, onun vahid dərəcəsini və yığılmasını nəzərdə tutaraq aparılır. Deməli, hesablama prosesi sadədir və bunun üçün çox məlumat lazım olmur.(Cəbbarlı T.Ə., 2018, s.39-41).

Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarına ümumi olaraq baxdıqda qeyd etmək olar ki, praktikada daha çox dəqiqliyi və obyektivliyi səbəbindən birinci metod- representativ vergi sistemindən istifadə olunur, lakin, ikinci- reqressiv analiz metodu birinci ilə müqayisədə daha az əmək tutumludur və hesablanması nisbətən sadədir. Bununla yanaşı, reqressiv təhlil metodu RVS kimi dəqiq məlumat verir və statistik göstəriciləri asan əldə etmə səbəbindən təhlil müddəti azalır, deməli onun tətbiqi daha əlverişlidir.

Fəsil II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REGIONLARIN VERGİ POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanın regionların iqtisadi inkişaf müasir vəziyyətinin təhlili

Azərbaycan Respublikasının ərazisi 86,6 min kv.km, əhalisi 10 milyon nəfərdən çoxdur. Azərbaycan Respublikasının tərkibinə bir muxtar qurum - Naxçıvan Muxtar Respublikası, 65 rayon, 69 şəhər, 13 şəhər rayonu, 130 şəhər tipli qəsəbə və 4354 kənd yaşayış məntəqəsi daxildir (<http://baku-ih.gov.az/page/3.html>). Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatlarına görə hazırda Azərbaycan Respublikası dünya ərazisinin 0,06 faizini, planetin əhalisinin 0,13 faizi burada yaşayır.

Azərbaycan tarixində XX əsrin son onilliyi ölkə iqtisadiyyatının ən ağır dövrü kimi xarakterizə olunur. Müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası bu illər ərzində iqtisadiyyatın və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində ciddi problemlərlə üzləşmişdi. Bir tərəfdən Azərbaycan dövlətinin yeni iqtisadi sistemə keçidinə doğru olduğu sosial-iqtisadi problemlər və digər tərəfdən isə bu problemləri daha da çətinləşdirən müharibələr ölkədə iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdırmışdı. Azərbaycanda bazar iqtisadi sisteminə keçidə qədər inzibati-amirlik sistemi ilə ölkə idarə olunurdu. Amma bu çox davam etmədi və ölkənin iqtisadi inkişafı bazar iqtisadiyyatı mexanizminə uyğun prinsiplər əsasında inkişaf istiqaməti tutdu. Keçid dövrünün iqtisadi çətinlikləri respublikanın iqtisadiyyatının bütün sahələrini əhatə edərək, təbii olaraq onun regional problemlərini də ortaya çıxardı. Amma Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildən başlayaraq həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi islahatlar və inkişaf proqramları nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitlik təmin olundu. (Abdullayev A.O., 2016)

Azərbaycan Respublikasında olan rayon və yaşayış məntəqələri, eləcə də regionlar hər biri özünün iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sahə ixtisaslaşması, təbii-iqlim şəraiti ilə bir birlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Regionlarımızın hər

birinin özünəməxsus təbii iqtisadi şəraiti, üstünlüyü, ixtisaslaşmış təsərrüfat sahələri mövcuddur. Həmçini regionlar bir biri ilə ticarət, texnoloji və digər əlaqələrlə bir bağlıdırlar. Uzun müddət ərzində regionların vahid iqtisadi məkanında fəaliyyət göstərməsi onlar arasında müəyyən ictimai əmək bölgüsü və sahə ixtisaslaşmasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişaf tarixinə nəzər yetirdikdə görmək olar ki, XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq ölkədə həgkm sürən qeyri-qitisadi sabitlik regionların inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Əvvəlki iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi iqtisadi rayonların sənaye sahəsində böhranın daha dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın sahələri arasındakı əlaqələrin qırılması və digər amillərin təsiri nəticəsində kənd təsərrüfatı sahələrinin tənəzzülə uğraması ,bunun nəticəsində də regionların yerli kənd təsərrüfatı sahələrində xammal qıtlığı yaratmışdı.(Hüseynova X.M., 2010).

Azərbaycanda regionların iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil etmək və araşdırma aparmaq üçün onların təsnifatı qaydalarına nəzər yetirmək lazımdır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi müasir elmdə ölkə ərazisində regionların müəyyənləşdirilməsi sahəsində hamılıqla qəbul olunmuş vahid nəzəriyyə yoxdur. Ərazi nə qədər böyük, iqtisadi və milli baxımdan nə qədər rəngarəngdirsə orada regionların sayı və regional məsələlərə yanaşma da bir o qədər müxtəlifdir. Azərbaycanda da regionlar coğrafi-iqtisadi əlamətlərinə bölüşdürülmüş və iqtisadi rayonlar kimi qəbul olunmuşdur. İqtisadi rayonların özündə müxtəlif tipli və funksional təyinatlı inzibati rayonlarını birləşdirir. Bu bölgü aşağıdakıları həyata keçirmək üçün və daha əlverişli şərait yaratması səbəbindən məqsədəuyğundur:

- Regionların iqtisadi inkişafının mərkəzi dövlət hakimiyyəti ilə əlaqələndirilməsi və nəzarət edilməsini, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün;
- Uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlaşdırması və planlaşdırma üçün;
- regionların inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən etmək üçün;
- xüsusi dövlət maraqlarının və sahibkarlığın inkişafını təmin etmək məqsədi

üçün.

Əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda iqtisadi rayonların bölgüsü fərqli olmuşdur. 1916-cı ildə Azərbaycanda 16 coğrafi rayon, bir neçə il sonra isə 20 kənd təsərrüfatı rayonu müəyyən edilmişdir. 2004-cü ildən qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda ölkə ərazisində 10 iqtisadi rayon müəyyən edilmişdir. Paytaxt Bakı şəhəri digər şəhər və rayonlarla müqayisədə daha yüksək inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunduğundan bu Proqramda onun iqtisadi inkişaf məsələlərinə toxunulmamış və buna görə də Bakı şəhəri Abşeron iqtisadi rayonunun tərkibində verilməmişdir. Məhz bu bölgüyə əsaslanaraq Azərbaycanda regional inkişafın müasir vəziyyətini təhlil etməyə çalışaq. İlk öncə hər bir iqtisadi rayonun xüsusiyyətlərinə nəzər salaq.

Abşeron iqtisadi rayonu. Bu iqtisadi rayona Abşeron və Xızı rayonları, Sumqayıt şəhəri daxildir. İqtisadi rayon 3 şəhər, 2 rayon 13 qəsəbə, 14 kənd inzibati ərazi vahidi və 32 kənd yaşayış məntəqəsində ibarətdir. Abşeron iqtisadi rayonunda 31 bələdiyyə fəaliyyət göstərir (<http://baku-ih.gov.az/page/3.html>). Rayonun sahəsi 5,9 min. kv.km olmaqla ölkə ərazisinin 7 faizini əhatə edir. Abşeron iqtisadi rayonunu digər rayonlardan fərqləndirən xüsusiyyətləri qeyd edək:

- İqtisadi rayon neft, qaz, əhəng, mişar daşı, sement, kvars və tikinti qumları ilə çox zəngindir. Respublika ərazisində olan 37 əhəng-karbonat tipli təbii ehtiyatın 15-i Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür.
- Azərbaycanın ən mühüm dəmir yol, su, avtomobil və hava nəqliyyat şəbəkəsi bu regionun payına düşüb. Regionun Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi də nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaradır.
- Rayonda güclü yanacaq-energetika bazası olduğundan ölkə ərazisində istehlak edilən enerjinin xeyli hissəsi bu rayonun payına düşür.
- İqtisadi rayonda əsas istehsal və istehlak sahələrinin cəmləşməyi və iri həcmli daxili bazara malik olması qonşu ərazilərdə yerləşən bazarlarda çıxış imkanları artırır.
- İnfrastruktur, elmi-texniki və iqtisadi inkişafının yüksək səviyyəsi ilə

xarakterizə olunur.Çünkü elm- təhsil müəssisələrinin çoxu burada yerləşir.Paytaxt Bakının burada yerləşməsi də iqtisadi rayonu infrastruktur baxımından digər rayonlardan fərqləndirir.

- Abşeron iqtisadi rayonu dərin institusional dəyişikliklər, bazar infrastrukturunun inkişafı və kapital yığılı sahəsində yüksək inkişaf etmişdir. Maliyyə, sığorta, bank xidmətləri, informasiya, nəqliyyat, təhsil və digər xidmət sahələrində kifayət qədər böyük üstünlük təşkil edir.

2011-ci il 21 dekabr tarixli 548 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış Sumqayıt Kimya Sənaye Parlında hazırda 18 müəssisəyə rezident statusu verilmişdir.Park ərazisində polad və polietilen boru istehsal edən “Azertexnolayn” MMC , “STP” MMC 2014-cü ildən fəaliyyətə başlamışdır. 2017-ci ildən daha 4 iri müəssisə : xortum və boru istehsal edən - “MST Engineering Services” MMC, yüksək keyfiyyətli sintetik sürtgü yağlan istehsal edən - “Alco Lubricant Company” MMC, aqro-kimyəvi məhsullar istehsal edən - “Aqrokimya Azərbaycan” MMC, məlumatların (datanın) emal edən- “STDC” MMC, 2018-ci ildə isə elektron təhsil vasitələri istehsal edən - “Labdisc Azərbaycan” MMC, inşaat kimyəviləri zavodu, “Baku Non Ferrous and Foundry Company” MMC-nin əlvan metallar və ferroərintilər zavodu, “Tabaterra” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin tütün məmulatları istehsalı fabriki və “SOCAR Polymer” MMC-nin polipropilen zavodu fəaliyyətə başlamışdır. (<http://www.e-qanun.az/framework/41320>)

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	572,6	576,5
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	297,5	299,2
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	281,8	283,6
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	404,2	503,0
5	Yeni iş yerlərinin sayı	11749	6945
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyn. manat	1452,6	1601,1
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	3,92	4,07
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	1197883,0	1262404,5
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	26	27
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri, min manat	2268,9	2666,1
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	58977,0	60268,3
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min manat	391449,8	409806,2
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	273	328
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mlyn. manat	1499,7	2367,8
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	61,0	71,7
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	831653,5	678633,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən görünür ki, 2018-ci ildə region ərazisində 273 müəssisə fəaliyyət göstərirdisə , 2019-cu ildə bu say 328-ə yüksəlmişdir. Müəssisə sayının artımı paralel olaraq məşğul əhalinin sayını və yeni iş yerlərinin sayını artırmışdır. Xüsusən rayonda qeyri-neft sektorunun inkişafı da əvvəlki ilə nisbətdə 10 faiz artaraq 71.7 fazi olmuşdur.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu. Rayonun tərkibinə Daşkəsən, Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Goranboy, Xanlar, Samux, Şəmkir, Tovuz inzibati rayonları, Gəncə və Naftalan şəhərləri daxildir. İqtisadi rayonda 12 şəhər, 9 rayon, 2 şəhərdaxili rayon, 278 kənd inzibati ərazi vahidləri və 521 kənd yaşayış məntəqələri vardır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonun digər regionlarla müqayisədə rəqabətqabiliyyətli sahələrini nəzərdən keçirək:

- Rayon faydalı qazıntıları faydalı qazıntılarla zəngin ərazidə yerləşir. Ərazidə dəmir filizi, alunit, əhəngdaşı, mərmər, gips, seolit, sement xammalı və.s faydalı qazıntılar çıxardılır. Daşkəsəndə dəmir filizi, Zəylik aluniti, Xoşbulaq əhəng daşı ehtiyatları sənaye əhəmiyyətlidir.

- İqtisadi rayon yüksək dərəcədə sənaye potensialına və sənaye infrastrukturuna malikdir. Təsadüfi deyildir ki, Gəncə-Qazax Azərbaycanın ikinci sənaye adlandırılır. Gəncədə Alüminium zavodu, metallurgiya zavodu , maşınqayırma avtomobil və kənd təsərrüfatı maşınları istehsalı müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Yüngül sənaye üzrə rayon ərazisində pambıq emalı zavodu, Gəncədə toxuculuq kombinatı, Qazax və Daşkəsəndə xalça sexləri fəaliyyət göstərir. Yeyinti məhsulları sənayesinin istehsalı yerli tələbatı ödəyəcək dərəcədə inkişaf etmişdir.

- Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunu əlverişli nəqliyyat yolları üzrində yerləşir. Azərbaycanı Gürcüstan və Qara dənizin sahilləri ilə birləşdirən dəmir və avtomobil yolları, Gəncə və Ağstafa əsas nəqliyyat qovşaqları, Xəzər dənizindən hasil edilən nefti və qazı dünya bazarına çıxarmaq üçün çəkilən boru kəmərləri rayon ərazisində yerləşir.

- Abşerondan sonra sosial infrastruktur obyektlərinin sayına görə ikinci yerdə durur. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafında, bu ərazilərdə yaşayan əhalinin sosial-mədəni tələbatlarının (səhiyyə, elmi-mədəni, təhsil) ödənilməsində rayonun sosial infrastrukturunu mühüm rol oynayır.

- Ərazi turizm-rekreasiya kompleksinin inkişafı üçün geniş imkanlara malikdir. Rayon ərazisində Göy-Göl və Hacıkənd istirahət guşələri salınmışdır. Naftalan istirahət-müalicə kompleksi ümumdünya əhəmiyyətlidir. (<https://www.economy.gov.az/article/gence-qazax-iqtisadi-rayonu-2018/22682>)

Cədvəl 2: Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	1284,2	1294,1
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	684,2	689,6
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	650,8	656,0
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	331,2	408,7
5	Yeni iş yerlərinin sayı	18296	13171
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyn. manat	3019,5	3185,0
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	8,13	8,09
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	2584360,2	2666122,4
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	43	46
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri, min manat	17378,6	16987,3
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	76601,5	78555,0
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min manat	787153,5	808673,5
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	263	273
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mlyn. manat	823,6	957,9
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	72,4	80,9
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	388024,4	582508,7

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu Abşeronla müqayisədə sənayesində dövlətin payı daha azdır.2019-cu ilin göstəricilərinə nəzər yetirdikdə sənayedə qeyri-dövlət sektorunun payı 80.9 fazi təşkil etmişdir. Rayon ərazisində hazırda 273 müəssisə fəaliyyət göstərir ki,bunun da əksəriyyəti yüngül sənaye müəssisələri təşkil edir.Rayon turizm rekreasiya ehtiyatları baxımından zəngin olmasına baxmayaraq 2019-cu ildə mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirlərində keçən illə müqayisədə 3 fazi azalma olmuşdur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu. İqtisadi rayonun tərkibinə Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki və Zaqatala inzibati rayonları ,6 şəhər, 8 qəsəbə, 336 kənd daxildir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun rəqabət qabilliyətli sahələrinə baxaq:

- Ölkənin mis ehtiyatlarının demək olarki hamısı, kükürdün 90 faizi,

qurğuşunun 97 faizi, sinkin 99 faizi bu ərazinin payına düşür. Qafqaz regionunun böyük polimetal yataqlarından olan Filizçay yatağı bu iqtisadi rayonun ərazisində yerləşir. Ərazi çınqıl, qum və başqa tikinti materialları ilə də zəngindir. Meşə və su ehtiyatı baxımından da əlverişli ərazidir.

- Sənaye zəif inkişaf etmişdir amma üngül və yeyinti sənayesi sahəsində ixtisaslaşmışdır. Yüngül və yeyinti sənayesi iqtisadi rayonun sənaye məhsulunun 95 faizdən çoxunu təşkil edir. Yeyinti sənayesi əsasən bağçılıq, tütüncülük və heyvandarlıq məhsullarının emalına əsaslanır. Yüngül sənayenin isə əsasını Şəkidə olan müəssisələr təşkil edir. Tütüncülüyn inkişafı ilə əlaqədar Şəki, Balakən, Qəbələ, və Zaqatalada tütün-fermentləşmə zavodları fəaliyyət göstərir.

- İqtisadi rayon nəqliyyat baxımından 1986-cı ildə istifadəyə verilmiş Yevlax-Balakən dəmir və avtomobil yollarından istifadə olunur. Zaqatala və Qəbələdə hava limanı , Şəkidə də aeroport fəaliyyət göstərir.

- Rayon ərazisində turizm-rekreasiya kompleksi kifayət qədər yaxşı inkişaf etmişdir. Qəbələdə, Şəkidə, Zaqatalada turizm müəssisələri fəaliyyət göstərir. Rayon ərazidən Gürcüstana gedən beynəlxalq turizm marşrutu keçir.(<https://www.economy.gov.az/article/sheki-zaqatala-iqtisadi-rayonu-2018/22688>)

Cədvəl 3: Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	621,4	626,7
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	328,8	331,5
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	314,7	317,6
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	288,3	361,1
5	Yeni iş yerlərinin sayı	7160	6411
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyn. manat	1247,4	1310,0
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	3,37	3,34
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	1124751,7	1156219,1
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	63	65
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri, min manat	35450,9	34885,9
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	36377,1	37853,4
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min	287294,2	300302,0
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	141	135
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mlyn. manat	262284,1	423370,0
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	76,3	88,6
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	266871,2	124189,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda sənaye məhsulu göstəriciləri keçən ilə nisbətən 61 fazi artım müşahidə olunmuşdur. Bu göstəricinin 88.6 faizi də qeyri-dövlət sektorunun payına düşmüşdür. Sənaye məhsulunda 1.8 dəfəyə qədər artım olmuşdur. Yeni iş yerlərinin sayında azalma olsa da nominal aylıq əməkhaqqında əksinə artım müşahidə olunur.

Lənkəran iqtisadi rayonu. Rayonunun tərkibinə Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı inzibati rayonları daxildir. Həçinin 8 şəhər, 13 qəsəbə, 156 kənd inzibati ərazi vahidləri və 642 kənd yaşayış məntəqələri mövcuddur. Lənkəran iqtisadi rayonunun üstün cəhətləri:

- Rayon ərazisi mineral sular, qeyri-filiz yataqlarından tikinti qumu, gil, çay daşı, gips və s. ehtiyatlar ilə zəngindir.
- Sənaye cəhətdən əsasən yüngül və yeyinti sənayesi üzrə

ixtisaslaşmışdır. Bununla bərabər rayon ərazisində tikinti materialları, mebel istehsalı, cihazqayırma, mexaniki təmir və kənd təsərrüfatı maşınlarının təmiri müəssisələri mövcuddur.

- Nəqliyyat baxımından çox əlverişli mövqeyə sahibdir. Həm Xəzər dənizi ,həm də İran ilə sərhəd olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bakı-Astara dəmiryolu və Bakı-Astara avtomobil yolu yük və sərnişin daşımalarında, həmçinin Azərbaycanla İran arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Burada həmçinin Lənkəran aeroportu da fəaliyyət göstərir.

- Rayon iqtisadiyyatının əsasını aqrar-sənaye kompleksi təşkil edir. Ölkə ərazisində istehsal olunan çayın 99 faizi, tərəvəzin 27 faizi bu rayonun payına düşür. Ümumilikdə sitrus meyvəçiliyi üzrə bazarda əsas paya sahibdir.

- Turizm cəhətdən də xeyli inkişaf etmişdir. İnkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsi rayon ərazisində əlverişli turizmin inkişafına əhəmiyyətli təsir edir. (<https://www.economy.gov.az/article/lankaran-ir-2018/22686>)

Cədvəl 4: Lənkəran iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	937,2	946,7
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	456,9	460,5
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	435,5	439,3
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	303,8	379,1
5	Yeni iş yerlərinin sayı	21232	11395
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyn. manat	1769,9	1846,0
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	4,78	4,67
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	1464007,9	1469751,7
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	75	77
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri, min manat	3139,4	6229,2
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	40105,0	42506,5
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min manat	335402,9	346632,0
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	96	102
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mlyn. manat	148095,7	176201,8
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	70,9	75,8
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	237446,7	184283,7

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Regionun iqtisadiyyatın əsas sahəsi olan sənayedə məhsul istehsalı 2018-ci illə müqayisədə 3,1 faiz artmış və 176201,8 milyon manat olmuşdur. İstehsalın həcmi emal sənayesində 6,8 faiz artmışdır. Sənaye məhsulunda qeyri dövlət bölməsinin payı 75.8 faiz istehsal olmuş və 6,8 faiz artmışdır. İqtisadi və sosial sahələrin inkişafı üçün maliyyə mənbələri hesabına 64066,0 min manat həcmində investisiyadan istifadə edilmiş, 60960,8 min manatlıq tikinti və yenidənqurma işləri görülmüşdür. Rayonun iqtisadi və sosial sahələrində muzzla işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 2018-ci illə müqayisədə 23,6 faiz artaraq 379.1 manata olmuşdur. 2019-cu ildə yerli büdcənin gəlirləri 19318,0 min manat və ya 2018-ci ilə nisbətən 3829,8 min manat (24,7 faiz) çox vəsait daxil olmuşdur. Bu müddət ərzində büdcədən 16228,1 min

manat və ya 2018-ci ildə olduğundan 2534,3 min manat (18,5 faiz) çox vəsait xərclənmişdir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu. İqtisadi rayonun tərkibinə Xaçmaz, Quba, Qusar, Şabran və Siyəzən inzibati rayonları , 6 şəhər, 21 qəsəbə və 473 kənd yaşayış məntəqəsi daxildir. Rayonun üstün cəhətlərinə nəzər yetirək:

- Rayon ərazisi neft, təbii qaz, qum, çınqıl, yanar şist,gil ehtiyatları ilə zəngindir.

- İqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir, əsasən meyvə tərəvəz istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır.Siyəzən və Dəvəçi rayonlarında quşçuluq təsərrüfatları mövcuddur.

- Sənaye sahələrinə gəldikdə əsas istehsal yüngül və yeyinti sahəsi üzrədir. Rayon ərazisində meyvə-tərəvəz konservi istehsalı, balıq emalı, xalça toxuculuğu sahələri mövcuddur. Əlavə olaraq neft və qaz hasilatı, elektrotexnika zavodu, metal qırıntılarının yenidən emalı müəssisələri də burada yerləşir.

- İqtisadi rayon ərazisi nəqliyyat şəbəkəsi yaxşı inkişaf etmişdir. Rayon ərazisindən dəmiryolu, avtomobil yolları, magistral neft, qaz və su kəmərləri, telekommunikasiya xətləri, həmçinin Azərbaycanı Rusiya Federasiyası ilə birləşdirən kommunikasiya xətləri bu regiondan keçir.

- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu mühüm kurort turizm regionlarından biridir.(<https://www.economy.gov.az/article/quba-xachmaz-iqtisadi-rayonu-2018/22683>)

Cədvəl 5: Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	549,4	554,7
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	269,9	273,0
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	258,4	258,4
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	330,9	414,3
5	Yeni iş yerlərinin sayı	6441	3963
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyn. manat	1246,4	1338,7
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	3,36	3,40
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	1154944,1	1184728,8
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	99	102
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri, min manat	32345,7	37197,2
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	41168,3	42529,7
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min	269460,0	279930,5
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	96	104
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mlyn. manat	172027,5	286713,9
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	45,2	62,4
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	732034,8	237981,7

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Region göstəricilərinə nəzər yetirdikdə burada sənaye məhsulunun həcminin 2018-ci illə müqayisədə 1.6 dəfə artığını görə bilərik. Həmçinin sənaye məhsulunda qeyri-dövlət sektorunun payı 62.4 faiz olmuşdur. Burada iqtisadiyyatın əsasını qeyri-neft sektoru təşkil etdiyindən pərakəndə ticarət dövriyyəsi daha çox artım müşahidə olunur.

Aran iqtisadi rayonu. Rayon ərazisində Mingəçevir, Şirvan və Yevlax şəhərlərini, Ağcabədi, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Göyçay, Hacıqabul, İmişli, Kürdəmir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar, Yevlax və Zərdab inzibati rayonları daxildir. Aran iqtisadi rayonun rəqabət qabiliyyətli sahələri aşağıdakılardır:

- Rayonunun əsas təbii sərvətlərinə neft, təbii qaz, yodlu-bromlu maddələr, müxtəlif tikinti materialları (əhəngdaşı, qum-çınqıl) aiddir. Bu ehtiyatlar əsasən

rayonun mərkəzi və şərq hissəsində cəmlənmişdir. Ərazisində geniş kənd təsərrüfatına yaralı torpaq sahələri mövcuddur.

- Rayon mühüm kənd təsərrüfatı rayonudur. Təsərrüfat suvarma əkinçiliyə əsaslanır. Əsasən pambıq, üzüm, taxıl əkilir. Ölkə ərazisində istehsal olunan pambığın 90 faizi bu rayonun payına düşür.

- Aran iqtisadi rayonunda nisbətən inkişaf etmiş sənaye sahələri mövcuddur. İqtisadiyyatın əsasını yüngül, yeyinti, tikinti materialları istehsalı təşkil edir. Sənaye sahəsinin əsas hissəsi Şirvan, Salyan və Neftçala şəhərində, Mingəçevir və Yevlax şəhərlərində cəmlənmişdir. Neft yataqları Şirvan, Salyan və Neftçala rayonlarında ərazisində çıxarılır. Mingəçevir və Şirvan Şəhərində DRES-lər, Mingəçevir və Varvarada SES-lər işləyir. Ölkənin elektrik enerjisinin 60 faizi Mingəçevir elektrik stansiyasının opayına düşür. Mingəçevirdə kimya, Salyanda plastik emalı zavodu, Neftçalada yod-brom zavodu yerləşir. Rayon ərazisində kifayət qədər yüngül və yeyinti sahəsi üzrə xammal olsada bu sahə o qədər də yaxşı inkişaf etməmişdir.

- Aran iqtisadi rayonu beynəlxalq nəqliyyat xəttləri üzrində yerləşir. Bakı şəhərini Gürcüstan, İran, Türkiyə ilə birləşdirən nəqliyyat yolları rayon ərazisindən keçir.

Aran iqtisadi rayonunda yüngül sənaye sahəsinə və milli tekstil brendlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin davamı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 26 fevral tarixli 1077 nömrəli Sərəncamı ilə Mingəçevir Sənaye Parkı yaradılmışdır. Mingəçevir Sənaye Parkında yaradılmış yeni “Mingəçevir Tekstil” MMC-in tabeliyində iki yeni fabrik “Ring” və “Open End” istifadəyə verilmiş və bu fabriklərin açılması nəticəsində 750 yeni iş yeri açılmışdır. (<http://anl.az/el/Kitab/2018/10/cd/Azf-304433.pdf>)

Regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, istehsalda yerli ehtiyatlardan istifadə edilməsi, sahibkarlar arasında əlaqələrinin gücləndirilməsi regionlarda məşğulluğunda artmasında xüsusi önəm kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iştirakı ilə 24 sentyabr 2017-ci il tarixində Neftçala Sənaye Məhəlləsi istifadəyə verilmişdir Burada 9 iri müəssisə və 1 kiçik sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərir.

Həmçinin Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası prezidentlərinin imzaladığı sənədə əsasən 2018-ci il mart ayının 29-da Neftçala Sənaye Məhəlləsində “Azərmaş” ASC və “İran Khodro” şirkətlərinin birgə təşəbbüsü ilə yaratdığı “Khazar” Avtomobil Zavodunun açılış mərasimi olmuşdur. Zavodun illik istehsal gücü 10 min ədəddir və maşınları həm daxili bazarda , həm də MDB və Yaxın Çərç ölkələrində satışa çıxarırlar.Gələcəkdə istehsal gücü 50 minə çatdırılacağı deyilir.(<http://www.e-qanun.az/framework/41320>)

Cədvəl 6: Aran iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	2025,8	2046,3
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	1010,4	1017,6
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	960,1	968,2
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	303,7	390,3
5	Yeni iş yerlərinin sayı	92911	31265
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyn. manat	4952,0	5222,6
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	13,34	13,24
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	4505745,2	4438315,0
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	50	53
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri, min manat	3066,9	3068,9
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	135806,6	141261,5
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min	927272,4	970487,4
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	341	348
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mlyn. manat	1542,7	1908,3
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	50,9	62,8
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	708680,7	846430,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkənin ərazi cəhətdən ən böyük regionudur.Cədvəldəki göstəricilərə nəzər yetirsək görürük ki, sənaye məhsulunu 2018-ci il ilə müqayisədə 23 fəzi artmışdır.Amma sənaye məhsulunda qeyri-dövlət sektorunun payında artım az olmuşdur. Regionda yeni işyerlərinin sayında əhəmiyyətli azalma olsada, fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı artmışdır.Ümumi götürsək regionun potensialından tam

şəkildə istifadə olunmur. Burada həm kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün, həm yüngül sənaye müəssisələri yaratmaq üçün imkan var.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu. Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli inzibati rayonlarını və Xankəndi şəhərini əhatə edir. İqtisadi rayonda 7 rayon, 8 şəhər, 8 qəsəbə vardır və ümumilikdə 87 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonun rəqabət üstünlükləri:

- İqtisadi rayon ərazisində kükürd kolçedanı, əhəngdaşı, sement xammalı, iri polimetal yataqları yerləşir. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə çınqıl, qum və başqa tikinti materialları mövcuddur.

- İqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Taxılçılıq, meyvəçilik, tütünçülük və xüsusilə üzümçülük əsas sahələrdir. Ağdam, Tərtər rayonlarında pamiqçılıq geniş yayılmışdır. Bağçılıq hər yerdə inkişaf etdirilsə də, geniş sənaye əhəmiyyəti daşımır. Sənaye əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalına əsaslanır.

- Nəqliyyat avtomobil yollarında ibarətdir və Xankəndində aeroport yerləşir. Amma qəbul olunmuş proqramlar nəticəsində burada əlavə yollar və aeroportlar tikiləcəkdir.

- Turizm potensialı da yüksək dərəcədədir. Yeni azad olunmuş ərazilər olduğundan burada turizm üçün hər cür şərait yaradılacaq.

(<https://www.economy.gov.az/article/yuxari-qarabag-iqtisadi-rayonu-2017/22689>)

Cədvəl 7: Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	682,0	687,7

2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	310,5	312,8
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	294,1	296,5
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	294,6	351,6
5	Yeni iş yerlərinin sayı	10515	4291
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyn. manat	272,4	282,9
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	0,74	0,71
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	263450,1	243860,2
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin	2	2
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin	35,3	43,7
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	-	-
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min	4544,4	4658,1
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	40	40
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mlyn. manat	46918,4	45999,0
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	30,2	25,3
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	135686,1	123392,4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İqtisadi rayonun 90 faizinin uzun müddət işğal altında olması bura öz mənfi təsirlərini göstərmişdir. Əhalinin sayında ciddi artım müşahidə olunmamışdır. Pərakəndə ticarət dövriyyəsi 1.03 dəfə artmışdır. Amma bu göstəricinin ölkə üzrə ümumi ticarət dövriyyəsində payı aşağı düşmüşdür. Baxmayaraq ki, regionda əlverişli turizm mənbələri olsada mehmanxana tipli müəssisələrin sayı dəyişməmişdir, bunun səbəbi torpaqların düşmən işğalı altında qalmasıdır. Sənaye məhsulunda 2018-ci ilə nisbətən 2 faiz azalma olmuşdur.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu. Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonları və 7 qəsəbə, 442 kənd yaşayış məntəqəsi daxildir. İqtisadi rayonun rəqabətqabiliyyətli sahələri aşağıdakılardır:

- Rayon ərazisində qızıl, civə, mərmər, xromit, üzlük tikinti daşları, kopal, əqiq, perlit kimi faydalı qazıntı ehtiyatları vardır. Həmçinin Kəlbəcər və Laçında mineral su ehtiyatları mövcuddur.

- Sənayenin əsasını yüngül və qismən də yeyinti sənayesi təşkil edir. Kənd təsərrüfatı xüsusəndə heyvandarlıq əsas sahələrdən biridir. Həmçinin rayon ərazisində mis və qızıl yataqları yerləşdiyindən burada dağ mədən sənaye sahələri

də inkişaf etdirmək olar.

- Rayon ərazisi turizm cəhətdən də inkişaf etmişdir. Kəlbəcər istisu həm turizm həm də müalicə məqsədli istifadə oluna bilər.

- İqtisadi rayonun bütün əraziləri 2020-ci ilə qədər işğal altında olub və burada yenidənqurma və bərpa işləri görüldükdən sonra ölkə üçün əhəmiyyətli iqtisadi rayona çevriləcək. (<https://www.economy.gov.az/article/kelbecer-lachin-iqtisadi-rayonu-2018/22687>)

Cədvəl 8: Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	256,7	259,5
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	130,6	131,5
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	122,2	123,1
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	331,4	416,1
5	Yeni iş yerlərinin sayı	538	124
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mln. manat	-	-
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi, faizlə	-	-
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	-	-
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	-	-
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri,	-	-
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	-	-
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min manat	-	-
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	10	10
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mln. manat	651,4	740,2
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	29,3	42,2
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	11,1	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu Ağsu, İsmayilli, Qobustan və Şamaxı rayonları ,8 qəsəbə və 275 kənd yaşayış məntəqəsini əhatə edir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi regionun rəqabət üstünlükləri:

- Rayon ərazisində əsasən daş, çınqıl, qum, əhəng və digər tikinti materialları mövcuddur. Şamaxı, Ağsu, İsmayilli rayonlarında isə gil yataqları mühüm tikinti əhəmiyyətlidir. Dağlıq zonalarda müalicə və kurort əhəmiyyətli mineral sular yerləşir.

- İqtisadi rayon başlıca olaraq kənd təsərrüfatı sahəsində ixtisaslaşmışdır. Əkinçilik, üzümçülük, şərabçılıq əsas sahələrdir.

- Sənayenin əsasını yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən yüngül və yeyinti sənayesi əhatə edir. Yüngül sənaye əsasən toxuculuq və xalçaçılıq üzrə inkişaf etmişdir.

- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu sıx nəqliyyat şəbəkəsinə malikdir. Demək olar ki, nəqliyyatın bütün növlərindən istifadə edilir. Rayon ərazisində keçən Bakı-Tbilisi dəmiryolu MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr yaratmağa imkan verir.

- Turizm və rekreasiya potensialı yüksək dərəcədədir. Dağlıq ərazilər tərkibində kükür, hidrokarbonat olan müalicəvi sularla zəngindir.

(<https://www.economy.gov.az/article/dagliq-shirvan-2019/22681>)

Cədvəl 9: Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	318,6	322,2
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	159,2	160,7
3	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	151,5	153,2
4	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	306,8	396,0
5	Yeni iş yerlərinin sayı	5063	4675
6	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mln. manat	694,7	721,7
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	1,88	1,83
8	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	94,1	82,9
9	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin	46	46
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin	4335,6	6735,7
11	İaşə dövriyyəsi, min manat	21387,1	22203,0
12	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min	123585,6	129508,0
13	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	50	52
14	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mln. manat	27800,4	72111,3
15	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	42,8	77,6
16	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	112797,7	297318,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkədə həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar, regionların inkişafı üçün aparılan tədbirlər müsbət nəticələrini verməyə başlamışdır. Dağlıq Şirvanda ümumi məhsul

buraxılışının həcmində sənaye məhsulunun 2.6 dəfə artığını görə bilərik. Xüsusəndə artımın əksəriyyəti qeyri-dövlət sektorunun payına düşmüşdür. Pərakəndə ticarət dövriyyəsi ölkə üzrə orta göstəricidən aşağıdır. Qeyri-neft məhsullarına ticarət dövriyyəsi 72.9 min manat olmuşdur və keçən illə müqayisədə bu göstərici azalmışdır.

Naxçıvan iqtisadi rayonu. Rayon ərazisi 7 inzibati rayona – Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur rayonlarına və paytaxt Naxçıvan şəhəri ərazi dairəsinə bölünür. Naxçıvan iqtisadi regionun rəqabət üstünlükləri:

- Rayon ərazisində molibden, polimetal filizlər, daşduz, dolomit, mərmər və tikinti əhəmiyyətli faydalı qazıntılarla zəngindir. Bununla bərabər ərazidə Badamlı, Sirab, Vayxır və s. kimi 200-dən çox qiymətli mineral su ehtiyatları da mövcuddur. Ölkə ərazisinin molibden və dolomit ehtiyatlarının hamısı, mineral su ehtiyatlarının 60 faizi bu iqtisadi rayonunun payına düşür.

- İqtisadi rayonda çoxşaxəli kənd təsərrüfatı və suni suvarma əsasında əkinçilik inkişaf etmişdir. Əkinçilikdə üzümçülük, tütünçülük, meyvəçilik və taxılçılıq əsas sahələrdir. Həmçinin şəkər çuğunduru, xına, tərəvəz, gül becərilir.

- İnkişaf etmiş sənaye potensialına malikdir. Ölkə ərazisinin sənaye məhsulunun 2.6 faizi, kənd təsərrüfatının 3.6 faizi bu rayonun payına düşür. Elektroenergetika, elektrotexnika, alüminium qablar, mebel, avtomobil təmiri müəssisələri sənayenin əsas sahələrini təşkil edir. Yüngül sənayed ipəkəyirmə, xalçaçılıq, trikotaj müəssisələri, yeyinti sənayesi isə konserv, tütün-fermentasiya, mineral su doldurulması müəssisələri ilə təmsil olunmuşdur.

- Nəqliyyat baxımından təhlil etsək Naxçıvan iqtisadi rayonun digər rayonlarla birləşdirən dəmiryol xətti mövcud deyil, lakin yeni çəkiləcək yol ilə Naxçıvan ərazisinə avtomobillə gediş mümkün olacaq. Rayon ərazisində havalimanı fəaliyyət göstərir. Rayonun enerji təminatı İran və Türkiyə ilə təmin olunur. (<https://www.economy.gov.az/article/naxchivan-muxtar-respublikasi-2018/22684>)

Cədvəl 10: Naxçıvan iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Göstəricinin adı, vahidi	2018	2019
1	Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	456,1	459,6

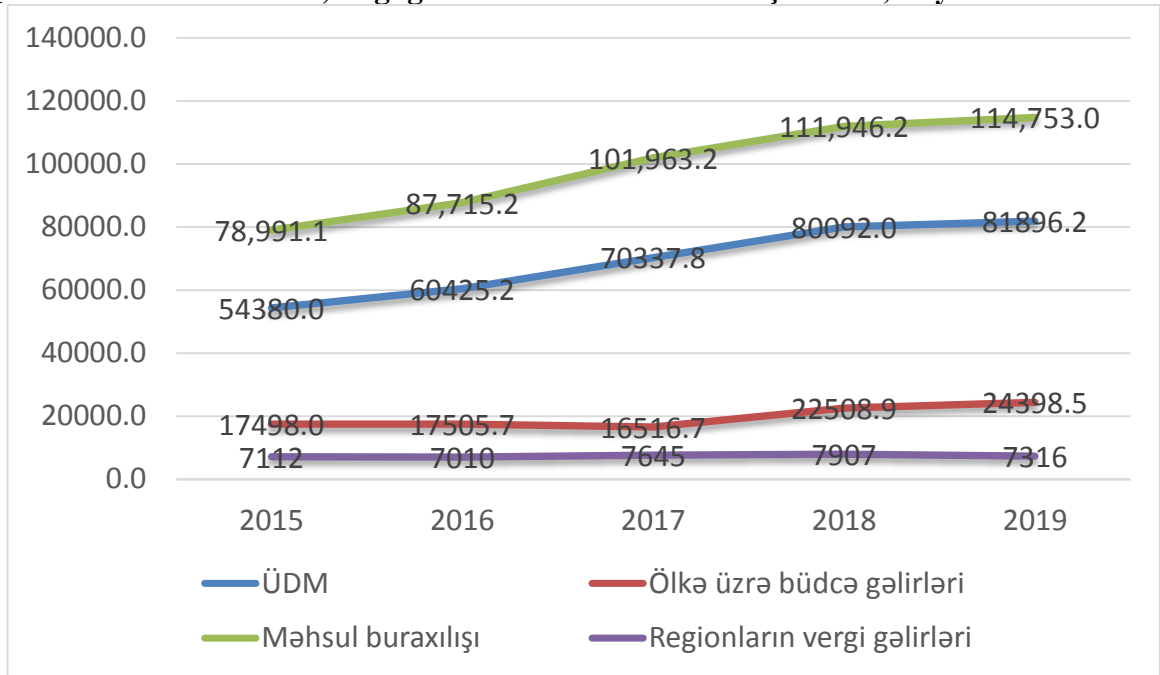
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	237,4	249,1
3	Ümumi daxili məhsul, min manatla	2773.02	2839.65
4	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	237,4	249,0
5	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	433,0	484,2
6	Yeni iş yerlərinin sayı	2827	3220
7	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyn. manat	1637,8	1660,9
8	Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi,	4,42	4,22
9	Qeyri-neft məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	1553198,2	1510278,8
10	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin	21	21
11	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin	5665,6	6613,6
12	İaşə dövriyyəsi, min manat	64222,5	64975,2
13	Əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin dəyəri, min	239897,9	242776,7
14	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	119	106
15	Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), mlyn. manat	990067,0	1014971,5
16	Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	94,7	94,1
17	Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat	480 021,2	507 641,6
18	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, min manat	1138,3	871,7

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İqtisadi rayonun göstəricilərinə baxdıqda keçən illə müqayisədə ÜDM 1.5 faiz artmışdır. Yeni iş yerlərinin sayı keçən ilə nisbətən 13 faiz artım müşahidə olunur. Sənaye məhsulunun böyük hissəsi qeyri-dövlət sektorunun payına düşür. Pərakəndə ticarət dövriyyəsində azalma olsa da, iaşə dövriyyəsi artmışdır. Kənd təsərrüfatı regionda əsas sahələrdən biridir, belə ki keçən illə müqayisədə 4.5 faiz artım olmuşdur.

Göründüyü kimi Azərbaycanın iqtisadi ərazisi iqtisadi inkişaf baxımından fərqlənən ərazi qurumlarından – iqtisadi rayonlardan ibarətdir. Eyni zamanda bu rayonlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədirlər. Uzunmüddətli inkişaf nəticəsində rayonlar üzrə müəyyən əmək bölgüsü formalaşmışdır. Əgər Abşeron iqtisadi rayonu neft-qaz sənayesi üzrə ixtisaslaşmışdırsa, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala dağ mədən sənayesi, Aran iqtisadi rayonu əkinçilik, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz tərəvəzçilik və s. sahəsində ixtisaslaşmışdır.

Qrafik 1.Ölkə üzrə ÜDM,vergi gəlirləri və məhsul buraxılışı artımı,milyon manatla.

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/- Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2019-cu ildə Azərbaycanda dövlət büdcəsinin kəsiri 205,2 milyon manat olmuşdur. Hesabat dövründə dövlət büdcəsinin gəlirləri 24.398 milyard manat təşkil edib (2018-ci illə müqayisədə 7.5% artım). Gəlirlərin həcmində qeyri-neft sektorunun payı 10 milyard 595,1 milyon manat (2018-ci illə müqayisədə 16,3% artım) olmuşdur. Büdcə gəlirlərinin tərkibi 7 milyard 672,1 milyon manat İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin xətti ilə dövlət büdcəsinə daxil olub (2018-ci ilə nisbətən 3,5% artım), Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə - 4 milyard 408,6 milyon manat (artım 28,4%) vəsait daxil olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Neft Fondu tərəfindən dövlət büdcəsinə 11 milyard 364,3 milyon manat vəsait mədaxil olunub . Sair gəlirlər - 164,5 milyon manat, büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar gəlirləri - 590,1 milyon manat olduğu təsdiqlənib. Dördüncü rübdə dövlət büdcəsinin gəlirləri 7 328,4 milyard manat təşkil etmişdir. 2019-cu ildə dövlət büdcəsi xərcləri 24,408,8 milyard manat (artım 7,4%) təşkil edib. Beləliklə, 2019-cu ildə dövlət büdcəsi kəsiri xərclərin 0,84% -ni təşkil edib. (<http://interfax.az/view/789204/az>).

Diagramdan göründüyü kimi ÜDM bu illər ərzində 1.39 dəfə, məhsul buraxılışı isə 1.45 dəfə artmışdır. 2014-2018-ci illərdə qəbul olunmuş regionların iqtisadi inkişaf proqramının təsiri aydın görünür ki, ölkə üzrə bu illər ərzində nə ÜDM, nə də ki vergi gəlirlərində azalma olmamışdır. Amma yerli gəlirlərin həcmində baxanda məlum olur ki bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə artım yoxdur. 2019-cu ildə regionlardan daxil olan gəlirlər də azalma olmuşdur və bunun da səbəbi mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq pandemiyanın sahibkarlığa təsirinin nəticəsidir. 66 şəhər və rayonun gəlirlərinin təxminən 90 faizə Bakı şəhərinin payına düşüb. (<http://www.e-qanun.az/framework/41320>).

Regionların vergi gəlirlərinin belə əhəmiyyətli dərəcədə artması rayonlarda iqtisadi fəallığın güclənməsinin və vergiyə cəlb olunan subyektlərinin sayının artmasının nəticəsidir. Belə ki, təkcə 2019-cu ildə ölkə üzrə yeni yaradılmış kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı 103949 ədəd olmuşdur. Bu rəqəm kifayət qədər böyük rəqəmdir. Bu göstəricinin artması həm də regionların büdcədən dotasiya və subsidiya almadan öz xərclərini ödəməyə imkan verir. Məhz regionlarda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, yeni iş yerlərinin açılması nəticəsində, 2015-ci ildə 6 rayon - Sumqayıt, Abşeron, Şirvan, Abşeron, Mingəçevir və İmişli şəhərləri yerli gəlirlər hesabına öz xərclərini ödəyən şəhərlər idisə, artıq 2019-cu ildə bu şəhər və rayonların sayı 35-ə yüksəlmişdir. Növbəti illərdə bu göstəricinin 2021-ci il üçün 42-ə çatacağı proqnoz verilir. (http://sai.gov.az/files/2020_REY.pdf).

Qəbul olunmuş dövlət proqramlarında məqsəd regionlarda yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin istehsala təşviq edilməsidir. Regionlarda yaşayan əhali ya yeni açılmış müəssisələrdə işləyə bilər, həm də şəxsi bizneslərini inkişaf etdirə bilərlər.

2.2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi potensialının artırılması istiqamətləri təhlili

Yaxşı işləyən vergi sistemi güclü, davamlı və əhatəli iqtisadi inkişaf üçün zəruri şərtidir. Effektiv və ədalətli bir vergi sisteminin qurulması, xüsusən də beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiya olmaq istəyən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çox vacib addımdır. Bu ölkələrdəki ideal vergi sistemi, həddindən artıq dövlət müdaxiləsi olmadan əsas gəliri artırmalı və bunu iqtisadi fəaliyyəti dayandırmadan və digər ölkələrdəki vergi sistemlərindən çox kənarlaşmadan etməlidir.

Bu gün dünyada vergitutma nümunələri, xüsusilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında böyük ölkələrarası fərqləri ortaya qoyur. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələr, bu gün milli məhsullarında inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən vergilərdə daha çox pay toplayırlar və bunu etmək üçün daha çox gəlir vergisinə etibar edirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr, əksinə, istehlak vergilərinin yanında ticarət vergilərinə daha çox etibar edirlər.

Bundan əlavə, məlumatlar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələr iqtisadi fəaliyyətdəki əsas fərqləri idarə etdikdən sonra da müqayisə olunan qanuni vergi dərəcələrinə baxmayaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən daha çox vergi gəlirləri toplayırlar. Bu, maliyyə potensialındakı ölkələrarası heterojenliyin, əsasən vergi yığım mexanizmlərinə uyğunluq və səmərəlilik fərqləri ilə təyin olunduğunu göstərir. Bu amillərin hər ikisinə siyasi institutların gücü təsir göstərir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr səmərəli vergi sistemləri qurmağa çalışarkən böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar. Birincisi, bu ölkələrdə işləyənlərin çoxu ümumiyyətlə kənd təsərrüfatında və ya kiçik, qeyri-rəsmi müəssisələrdə çalışırlar. Onlara nadir hallarda müntəzəm, sabit bir əmək haqqı verildiyi üçün qazancları dəyişir və bir çoxuna nağd pul verilir. Bu səbəbdən mənfəət vergisi üçün bazanın hesablanması çətinliklər ortaya çıxır. Həm də bu ölkələrdə işləyənlər qazanclarını adətən satış və ehtiyatların dəqiq qeydlərini aparan böyük mağazalarda xərcləməirlər. Nəticədə, gəlir vergisi və istehlak vergiləri kimi müasir gəlir gətirmə vasitələri bu iqtisadiyyatlarda az rol oynayır və hökumətin yüksək vergi səviyyələrinə çatma ehtimalı azalmış olur.

İkincisi, vergi işçilərinə yaxşı əmək haqqı ödəmək və əməliyyatı kompüterləşdirmək üçün pul çatışmadığı halda, savadlı və yüksək səviyyəli kadrlar

olmadan səmərəli vergi siyasəti yaratmaq çətinidir. Nəticədə, hökumətlər tez-tez rasional, müasir və səmərəli vergi sistemlərini qurmaqdansa, mövcud olan hər hansı bir variantdan istifadə etməyə imkan verən vergi sistemlərini inkişaf etdirərək ən az müqavimət yolunu tuturlar.

Üçüncüsü, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın qeyri-rəsmi quruluşu və maliyyə məhdudiyyətləri səbəbindən, statistika və vergi idarələri etibarlı statistika hazırlamaqda çətinlik çəkirlər. Bu məlumat çatışmazlığı siyasətçilərin vergi sistemindəki böyük dəyişikliklərin potensial təsirini qiymətləndirməsinə mane olur. Nəticədə, son dəyişikliklər açıqca üstünlük verilsə də, marginal dəyişikliklər əksər hallarda əsas struktur dəyişikliklərinə görə üstünlük verilir. Bu, səmərəsiz vergi strukturlarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Dördüncüsü, gəlir inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında qeyri-bərabər paylanmağa meyllidir. Bu vəziyyətdə yüksək vergi gəlirlərinin artırılması ideal olaraq zənginlərin yoxsullardan daha çox vergiyə cəlb olunmasını tələb etsə də, zəngin vergi ödəyicilərinin iqtisadi və siyasi gücü çox vaxt vergi yüklərini artıraraq maliyyə islahatlarının qarşısını almağa imkan verir. Bu, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin fərdi gəlir və əmlak vergilərini niyə tam istismar etməməsini və vergi sistemlərinin nadir hallarda qənaətbəxş bir tərəqqiyə nail olmasını (başqa sözlə, varlıların nisbi olaraq daha çox vergi ödədikləri) qismən izah edir. (Давыдова Л.В. и Фокина О.Г., 2010)

Müəyyən bir milli gəlir səviyyəsində inkişaf etməkdə olan bir ölkə üçün dövlət xərcləri hansı səviyyədədir? Hökumət milli gəlirin onda birini xərcləməlidir? Yoxsa yarısını mı? Yalnız bu suala cavab verildikdə, vergi gəlirlərinin ideal səviyyəsini harada təyin etmək barədə növbəti suallara cavab verilə bilər. Optimal vergi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi dövlət xərclərinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə konseptual bərabərdir. Təəssüf ki, optimal vergi nəzəriyyəsinə dair geniş ədəbiyyat, vergi gəlirlərinin optimal səviyyəsini və dövlət xərclərinin optimal səviyyəsini necə birləşdirəcəyinə dair az praktik məlumatlar var.

Buna baxmayaraq, ölkədəki ümumi vergi səviyyəsinin uyğun olub olmadığını qiymətləndirmək üçün alternativ, statistik əsaslı bir yanaşma, müəyyən bir ölkədəki

vergi səviyyəsini həm inkişaf etməkdə olan həm də sənaye ölkələrinin birinin orta vergi yükü ilə müqayisə etmək olar. Bu müqayisə yalnız ölkənin digər ölkələrə nisbətən və müxtəlif xüsusiyyətləri nəzərə alaraq vergi səviyyəsini ortalamadan yuxarı və ya aşağı olduğunu göstərir. Bu statistik yanaşmanın nəzəri əsası yoxdur və heç bir ölkə üçün "optimal" vergi səviyyəsini göstərmir. Ən son məlumatlar göstərir ki, böyük sənayeləşmiş ölkələrdə (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının və ya OECD-nin üzvləri) vergi səviyyəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin təmsil olunan bir nümunəsində (ÜDM-in yüzdə 18-i ilə müqayisədə 38 faiz) vergi səviyyəsindən təxminən iki qat çoxdur.

İqtisadi inkişaf tez-tez dövlət xərclərinin artmasını maliyyələşdirmək üçün vergi gəlirlərinin artımını tələb edəcək, eyni zamanda ölkələrin bu ehtiyacları ödəmək üçün gəlir əldə etmək qabiliyyətini artıracaq. Vergi səviyyəsindən daha vacib, gəlirin necə istifadə olunduğudur. İnkişaf prosesinin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələləri ilə möhkəm bir şəkildə əlaqələndirilən optimal vergi dərəcəsi konsepsiyasının hər hansı bir ölkə üçün mənalı bir şəkildə əldə edilə biləcəyi şübhə doğurur.

Ticarətin liberallaşdırılması ümumi proqramının bir hissəsi kimi idxal tariflərinin azaldılması hazırda bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi əsas siyasət problemidir. İki problem diqqətlə həll olunmalıdır. Birincisi, tarif endirimi sektorlar üzrə təsirli qorunmanın nisbətlərində istənilməyən dəyişikliklərə səbəb olmamalıdır. İstənməyən nəticələrin baş verməməsinin təmin edilməsinin sadə bir yolu, bu dərəcələrin dəyişdirilməsinə ehtiyac olduqda bütün nominal tarif dərəcələrinin eyni nisbətdə endirilməsidir. İkincisi, nominal tarif endirimlərinin qısa müddətli gəlir itkisinə səbəb olması ehtimalı böyükdür. Ayrı-ayrı kompensasiya tədbirlərinin ardıcıl olaraq nəzərdən keçirildiyi aydın strategiya sayəsində bu itkinin qarşısını almaq mümkündür: əvvəl mövcud sistemdəki tarif azadlıqlarının əhatə dairəsini azaltmaq, sonra aksizli idxalda tarif endirimlərini onların aksiz dərəcələrində nisbi artımla kompensasiya etmək və nəhayət, ümumi istehlak vergisinin dərəcəsini (ƏDV kimi) qalan gəlir ehtiyaclarını ödəmək üçün tənzimləmək.

Bu çətinliklər üzündən sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdəki hökumətlər, inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki ortaqlarının gəlirlərindən ortalama iki dəfə daha çox vergi toplayırlar. Davamlı investisiya təşviqi üçün ən yaxşı strategiya, sabit və şəffaf bir qanuni tənzimləmə bazası təmin etmək və beynəlxalq normalara uyğun bir vergi sisteminin qurulmasıdır. Vergi siyasəti ümumi bitərəflik, bərabərlik, sadəlik və səmərəlilik prinsiplərini rəhbər tutmalıdır. Aşağıdakı xüsusi tövsiyələr verilir:

- Optimal vergi səviyyəsi, optimal dövlət xərcləri ilə əlaqəli olaraq təyin edilməlidir. Ümumiyyətlə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin vergi gəlirlərini artırması lazımdır;
- Resursların bölüşdürülməsində bazar qüvvələri getdikcə daha çox vacib olduğundan vergi sisteminin dizaynı, bölüşdürmə prosesinə müdaxiləni minimuma endirməlidir;
- Vergi idarələri zəruri siyasət dəyişikliklərini müşayiət etmək üçün gücləndirilməlidir. Sistem sadə və şəffaf inzibati prosedurlara malik olmalıdır ki, sistemin dizayn edildiyi kimi icra edilmədiyini aydın olsun;
- Effektiv dərəcə progressivliyi dərəcə sayının azaldılması və azadolmaların və endirimlərin azaldılması yolu ilə yaxşılaşdırıla bilər. Ən yüksək fərdi gəlir marjinal vergi dərəcəsi çox yüksək təyin edilməməli və korporativ mənfəət vergisi dərəcəsi ciddi şəkildə fərqlənməməlidir;
- Vergi güzəştləri ümumiyyətlə sərfəli deyildir;
- Fərdi mənfəət vergisindən əldə olunan gəlirlər iqtisadi cəhətdən narahatlıq yaratmadan xarici ticarət vergilərinə nisbətə artırılmalı və azaldılmalıdır.

Nəticə olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi siyasəti çox vaxt optimalın yerinə, mümkün olanın istifadəsidir. Bu səbəbdən iqtisadi nəzəriyyənin və xüsusən də optimal vergi siyasətinin bu ölkələrdə vergi sistemlərinin quruluşuna nisbətən az təsir göstərməsi təəccüblü deyil. Günümüzdə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi vergi siyasəti məsələlərini müzakirə edərkən BVF-nin bu ölkələrə vergi siyasəti tövsiyələri verməsi ilə əlaqədar geniş praktik və ilk təcrübədən istifadə edirlər. Bu məsələləri həm makroiqtisadi (vergi gəlirlərinin səviyyəsi və tərkibi),

həm də mikroiqtisadi (konkret vergilərin dizayn aspektləri) baxımından nəzərdən keçirirlər.(Howell Zee, 2010)

FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REGIONLARIN İQTİSADİ İNKİŞAFININ VƏ VERGİ POTENSİALININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1.Regionların vergi potensialına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi

Müasir şəraitində sosial-iqtisadi inkişafa nail olmağın əsas yollarından biri iqtisadiyyatın regionlar üzrə inkişafını təmin etməkdir. Məhz buna görə ölkədə həyata keçirilən tədbirlərin demək olar ki, hamısı regional məsələlərlə bağlıdır.

Xüsusən də son dövrlərdə düzgün regional siyasətin aparılması, regional iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və idarə olunması məsələləri həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bunun başlıca səbəbi ölkədə demokratik cəmiyyət quruculuğunun inkişafı və global qitisadi sistemə inteqrasiyanın güclənməsi ilə bağlıdır. Demokratik dövlət quruculuğunun tələblərinə uyğun olaraq ölkəmizin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri regional siyasət, regional iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi və idarəetmə sisteminin təkmilləşməsidir.

Ümumilikdə yanaşsaq, hər bir ölkənin əsas vəzifələrindən biri vergi siyasətinin elmi əsaslara malik strateji inkişaf xəritəsini hazırlamaq, iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və regionların inkişafının tənzimlənməsi məqsədilə regionların vergi potensialını artırmaq məsələlərinə yönəltməkdir. Bu baxımdan regionların vergi potensialının artırılması məsələləri aktual mövzulardan biridir.

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf durumu dövlət büdcəsinə daxil olan verilərin miqdarı ilə təyin edilir. Büdcəyə ödənilən vergilərin miqdarı isə vergi dərəcələrindən, vergitutma bazasından, vergi potensialından, vergi ödəyicilərinin maliyyə vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Məlumdur ki, dövlətin büdcə və vergi siyasəti regionların maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunmasında böyük rol oynayır. Buna görə də həyata keçirilən büdcə-vergi planlaşdırılmasında regionlara daima maliyyə yardımları edilir. Bu yardımların göstərilməsi isə gəlirlərin dövlət və yerli dücələrə düzgün paylanmasına əsaslanmalıdır. Gəlirlər isə birbaşa vergitutma bazasına əsaslanır.

Vergi potensialı dedikdə vergi qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi daxilolmalarının ən yüksək səviyyəsini göstərən anlayışdır. Vergi potensialı müəyyən vaxt ərzində müəyyən dövlətin və ya bir vergi ödəyicisinin mövcud vergi və digər analogi qanunvericilik çərçivəsində ödəməli olduğu vergi və ödənişlərin maksimal cəmindən ibarətdir (Musayev A., 2002). Əksər ədəbiyyatlarda maliyyə potensialı ilə vergi potensialı anlayışlarını eyniləşdirilər, lakin bu anlayışlar bir-birindən fərqlənir. Məsələn ölkəmizdə maliyyə və vergi potensialı ayrı-ayrı iqtisadi anlayışlardır. Maliyyə ehtiyatı ümumi bir regionun maliyyə təminatını bildirirsə,

vergi potensialı isə maliyyə ehtiyatının bir hissəsini təşkil edir. Qısaca olaraq vergi potensialı vergi gəlirlərindən asılıdır. Buna görə də bütün vergidaxilolmaları vergi potensialının əsasını təşkil edir. Maliyyə vergi ehtiyatları anlayışları dövlət büdcəsindəki roluna görə də bir-birindən fərqlənirlər. Yəni vergi potensialı büdcənin formalaşmasındakı vergi gəlirlərini əhatə edirsə , maliyyə potensialı həm vergi, həm də qeyri-vergi gəlirlərini özündə ehtiva edir.

Regionların maliyyə potensialı nə qədər çox olarsa bu regionların investisiya qoyuluşlarının həcmi də bir o qədər artar. Həmçinin regionların vergi potensialı vergi sisteminin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, əgər satışdan əldə edilən gəlirdən vergi tutulmursa və həmin gəlir vergi gəlirlərinə aid deyilsə onda bu gəlir regionun maliyyə potensialına daxil edilməlidir.

Regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas amillərdən biri də özəl sektorun və kiçik orta sahibkarlığın formalaşmasıdır. Dövlət də bu sahələrin inkişafı və genişlənməsinə yardımlar edir. Aparılmış tədqiqatlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, regionların vergi potensialının formalaşmasında ən böyük rolə malik amillərdən biri də sahibkarlığın inkişafıdır. Əgər regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün imkan varsa və sahə inkişaf edəcəksə onda vergi gəlirləri də artacaqdır. Sahibkarlıq təkə regionun deyil , həm də ölkənin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Bütün ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də sosial iqtisadi məsələlərin həllində özəl sektor böyük rol oynayır. Sahibkarlığın inkişafı vergi potensialını artırırsa , vergi güzəştləri və azadolmaları da sahibkarlığın inkişafına təkan verir. Ölkəmizdə 2000-ci ildən həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq vergi sistemi sadələşmiş , vergi yükü azaldılmışdır. Regionlarda həyata keçirilən iqtisadi inkişaf proqramlarının nəticəsi olaraq regionlara maliyyə yardımları artırılmış, sahibkarlığın inkişafına mane olan hallar aradan qaldırılmışdır. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vergi potensialı ilə sahibkarlığın inkişafı tərs mütənasibdir. Çünki dövlətin vergi yükünü artırması nəticəsində sahibkarlığın inkişafı zəifləyir , əksinə vergi güzəştləri və azadolmaları tətbiq etdikdə bu sahənin fəaliyyəti genişlənir. Ümumiyyətlə regionların sosial iqtisadi inkişafını və vergi potensialını artırmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır:

- Regionalrda sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması
- Düzgün rəqabətli bazar formalaşdırması
- Dövlətin iqtisadi proseslərə tənzimləyimici müdaxiləsi
- Regionlarda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi , vergi güzəştlərinin tətbiqi ilə büdcə vergi daxilolmalarının səviyyəsini artırmaq.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, regionalrın vergi potensialına sahibkarlığın inkişafından başqa digər amillər də təsir edir. Ölkədə və regionlarda özəl sektorun fəaliyyəti genişləndikcə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları və vergi ödəyicilərinin sayının artması dövlət tərəfindən həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətinin nəticəsidir.(Rzayev.P.Q., 2012)

Vergi potensialına bir sıra makroiqtisadi amillər də təsir edir.Vergi gəlirləri həyata keçirilən islahatlardan, vergi siyasətindən, vergi ödəyicilərinin məlumatlığından asılı olur. İqtisadi göstəricilər də böyük həcmdə maliyyə potensialına təsir edir. Büdcə gəlirləri əhəmiyyətli səviyyədə vergi siyasəti və siyasi amillərdən asılı olur.İqtisadi vəziyyətin vergi bazasının dəyişilməsinə təsir edən göstəricini öyrənmək vacib məsələlərdəndir. Bu göstəriciyə ümumi daxili məhsulu (ÜDM) göstərmək olar. Bu təsiri öyrənmək üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- ÜDM həm rüblük , həm də illik hesablanması dəfələrlə işlənilir amma düzəlişlər 20 faizə qədər olur ,rüblük qiymətləndirmə illik qiymətləndirmə ilə üst üstə düşür.Buna görə də istehlakçı qiymətləri indeksindən istifadə olunur.
- Dövlət büdcə daxilolmalarının səviyyəsinə ixracatçı müəssisələrin ödədikləri ƏDV-in əvəzləşirilməsi ilə təsir göstərir.
- İnflyasiya vergi gəlirlərinin dinakiasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

İqtisadiyyatda qiymətlərin qeyri-bərabər artımı və ya azalması məhsul isyehsalına düşən xərclərə təsir edir. Bunun nəticəsində hesablanmış mənfəət vergisi və ƏDV ödənişlərində artım və ya azalma baş verir. Yəni qiymətlərin stabil olmayan dəyişimi dücəyə daxil olan vergilərin miqdarında artma və azalmaya səbəb olur.Vergilərin yığılmasına inflyasiyanın da təsiri qaçılmazdır.İnflyasiya vergilərin hesablanması və ödənilməsi müddətində vergi gəlirlərinə təsir edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin miqdarını vergi daxilolmaları təşkil edir ki, bu da vergi daxilolmalarını faktiki göstəricisinin vergi proqnozu göstəricisinə faizlə ifadəsidir. (Mehdiyev X.O., 2015)

Məsələn, regionlar üzrə vergi daxilolmaları 2003-cü ildə 37.7 mln. Manat təşkil edirdisə 2019-cu ildə bu göstərici 795,4 mln. manat təşkil edib. Regionlarımızın iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı, torpaq vergisi istisna olmaqla, uzun illərdir bütün vergilərdən azad edildiyini nəzərə alsaq, bu, çox ciddi artımdır (Cabbarov M., 2019). Həmçinin regionlar üzrə dövlət büdcəsinə artıq daxil olan gəlirlərin 50 faizi regionlara verilməsi onların dotasiyadan asılılığını azaltmağa və vergitutma bazasının genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Vergi məcəlləsində edilmiş dəyişikliklər, islahatlar sahibkarlığın inkişafı, əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasına şərait yaratmış, bu da öz növbəsində regionların vergi gəlirlərini artırmış və büdcə daxilolmaları da artmışdır.

Regionlarda aqrar sektorunun inkişafını artırmaq üçün 2019-cu il yanvarın 1-dən torpaq vergisindən başqa digər vergiləri ödəmirlər. Ümumilikdə kənd təsərrüfatı sektorunda tətbiq edilmiş vergi güzəştləri nəticəsində 2.5 mlrd manatdan artıq vəsait sahibkarların sərəncamında qalmışdır. Bu göstəricilər əsasında vergi sistemi sadələşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafının artması və əhalinin istehsala yönlənməsinə maraq artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar regionların iqtisadi inkişafını artması və sahibkarlığın inkişafı üçün əhəmiyyətli tədbirlər görülür. Amma bu keçirilən tədbirlərə baxmayaraq ölkədə maliyyə axınlarını əsasən paytaxt və digər böyük şəhərlərə yönlənir, bunun da başlıca səbəbi iri vergi ödəyicilərinin bu şəhərlərdə cəmlənməsi, bank və maliyyə sektorunun regionlarda zəif inkişafı ilə əlaqədardır. Bunun üçün hər bir regionun vergi potensialının hesablanmasına ayrıca yanaşılmalıdır.

Sosial-iqtisadi hadisələrin dinamikada əlaqəli dəyişməsinin təhlili proqnozlaşdırma üçün mühüm əhəmiyyətə kəsb edir. İki və daha artıq dinamika sıralarının paralel müqayisəli təhlili bu sıraların səviyyələrinin dəyişdirilməsindəki uyğunluğu müşahidə etmək imkanına malikdir. Dinamika sıralarının dəyişilməsində

qarşılıqlı əlaqə hadisələrin birgə inkişafının nəticəsi kimi və yaxud, həmin dinamika sıralara arasında qarşılıqlı əlaqələrin mövcud olması əsasında yoxlanıla bilər.

Dinamika sıralarında arasında əlaqələrin təhlili nəzəri metodologiyaya əsaslanmalıdır. Burada məşğul əhalinin sayının gəlir vergisi üzrə məcmu gəlirlərə təsirini qiymətləndirə bilərik. Dinamika sıraları arasında əlaqələri kəmiyyətə təhlil etmək üçün korrelyasiya təhlilindən istifadə olunur.

Korrelyasiya metodu ilə təhlil bir sıra xüsusiyyətlərə əsaslanır. Həmin xüsusiyyətləri detallı təhlil etmədikdə qanunauyğunsuzluqlar meydana çıxır. Hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlilindən məlumdur ki, hər bir əlamət bir çox səbəblərin təsiri altında dəyişir. Bu səbəblərə həmçinin vaxtın dəyişilməsi də əlavə olunur. Deməli, dinamika sıralarında səviyyə göstəricilərinin dəyişilməsinə vaxt amili də əlavə olunur.

Vaxtın amilinin dəyişməsinə uyğun olaraq səviyyələrin dəyişilməsi avtokorrelyasiyaya gətirib çıxarır. Ona görə də dinamika sıralarının səviyyələri arasında korrelyasiya əlaqələri saxlanılır və sıraların hər birində avtokorrelyasiya olmadıqda düzgün göstərmək imkanına malik olmur.

Dinamika sıralarının əlaqəli təhlilini Azərbaycan Respublikasında 2010-2019-cu illərdə ölkə üzrə məşğul əhalinin sayı ilə gəlir vergisi üzrə daxilolmaların misalında izah edək. Bu məqsədlə 2009-cu ilin müqayisəli qiymətlərində məşğul əhalinin sayı ilə gəlir vergisi üzrə gəlirlərin həcm indekslərini hesablayaq. Nəticədə aşağıdakı cədvəli almış oluruq.

Cədvəl 11: Azərbaycan Respublikasında 2010-2019-cü illərdə məşğul əhalinin sayı və gəlir vergisi üzrə daxilolmalarının (2009-cu ilin müqayisəli qiymətləri ilə) fiziki həcm indeksləri.

	2010	2012	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Məşğul əhalini sayı	1.34	2.42	4.06	5.84	7.75	9.36	11.43	12.86	14.22	15.61
Gəlir vergisi	1.43	22.99	39.71	47.74	68.46	68.84	96.89	78.78	71.15	63.62

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Məlumdur ki, dövlət büdcəsini gəlirləri vergi gəlirləri sayəsində yaranır. Gəlir vergisi ilə məşğul əhalini sayından aslıdır. Bu sahələr arasında korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Bu iki dinamika sıralarının səviyyələri arasında korrelyasiya əmsalını hesablayaq. (cədvəl 12).

Cədvəl 12: Korrelyasiya əmsalının hesablanması

X	Y	XY	X ²	Y ²
1,34	1,43	1,9162	1,7956	2,0449
2,42	22,99	55,6358	5,8564	528,54
4,06	39,71	161,223	16,4836	1576,88
5,84	47,74	278,802	34,1056	2279,11
7,75	68,46	530,565	60,0625	4686,77
9,36	68,84	644,342	87,6096	4738,95
11,43	96,89	1107,45	130,645	9387,67
12,86	78,78	1013,11	165,38	6206,29
14,22	71,15	1011,75	202,208	5062,32
15,61	63,62	993,108	243,672	4047,5
84,89	559,61	5797,91	947,818	38516,1

Mənbə: Cədvəl 11 əsasında müəllifin hesablamaları.

Bu dinamika sıraları arasında korrelyasiya əmsalı təşkil edər:

$$\frac{\overline{xy} - \bar{x}\bar{y}}{\sigma_x\sigma_y} = \frac{579.791 - 8.489 \cdot 55.961}{4.77 \cdot 26.83} = 0.82$$

Deməli, bu iki dinamika sırası arasında güclü əlaqə vardır, yəni gəlir vergisi üzrə daxilolmaların məbləği məşğul əhalinin sayından birbaşa aslıdır. Lakin korrelyasiyası hesablanılan məlumatları vaxta görə inkişaf etdiyinə görə onların arasındakı əlaqənin sıxlığı haqqında nəticə çıxarmaq üçün hər iki dinamika sırasını avtokorrelyasiyada yoxlamaq lazımdır. Avtokorrelyasiyanı aşkar etmək üçün məşğul əhalinin ümumi sayı üzrə üzrə aşağıdakı cədvəli tərtib edək və avtokorrelyasiya əmsalını hesablayaq (cədvəl 13).

Cədvəl 13: 2010-2019-cu illərdə məşğul əhalinin sayı üzrə avtokorrelyasiya cədvəli

X_i	1.34	2.42	4.06	5.84	7.75	9.36	11.43	12.86	14.22
X_{i+1}	2.42	4.06	5.84	7.75	9.36	11.43	12.86	14.22	15.61

Mənbə: Cədvəl 11 əsasında müəllifin hesablamaları.

İndi tərtib edilmiş bu iki sıra üçün avtokorrelyasiya əmsalını adi qaydada hesablamaq üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 14: Məşğul əhalinin sayı üzrə avtokorrelyasiya əmsalının hesablanması

X_i	X_{i+1}	$X_i \cdot X_{i+1}$	X_i^2	X_{i+1}^2
1.34	2.42	3,2428	1,7956	5,8564
2.42	4.06	9,8252	5,8564	16,4836
4.06	5.84	23,7104	16,4836	34,1056
5.84	7.75	45,26	34,1056	60,0625
7.75	9.36	72,54	60,0625	87,6096
9.36	11.43	106,985	87,6096	130,645
11.43	12.86	146,99	130,645	165,38
12.86	14.22	182,869	165,38	202,208
14.22	15.61	221,974	202,208	243,672
69,28	83,55	813,396	704,146	946,023

Mənbə: Cədvəl 13 əsasında müəllifin hesablamaları.

Məşğul əhalinin ümumi sayı üzrə avtokorrelyasiya əmsalı təşkil edir:

$$r_x = \frac{\overline{X_i X_{i+1}} - \overline{X_i} \cdot \overline{X_{i+1}}}{\sigma_{x_i} \cdot \sigma_{x_{i+1}}} = \frac{90.38 - 7.7 \cdot 9.3}{4.36 \cdot 4.35} = 0.99$$

İndi də gəlir vergisi üzrə daxilolmaların avtokorrelyasiya əmsalını hesablayaq (cədvəl 15).

Cədvəl 15: Gəlir vergisi üzrə daxilolmalar üzrə avtokorrelyasiya əmsalının hesablanması

Y_i	Y_{i+1}	$Y_i \cdot Y_{i+1}$	Y_i^2	Y_{i+1}^2
1.43	22.99	32,8757	2,0449	528,54
22.99	39.71	912,933	528,54	1576,88
39.71	47.74	1895,76	1576,88	2279,11
47.74	68.46	3268,28	2279,11	4686,77
68.46	68.84	4712,79	4686,77	4738,95
68.84	96.89	6669,91	4738,95	9387,67
96.89	78.78	7632,99	9387,67	6206,29
78.78	71.15	5605,2	6206,29	5062,32
71.15	63.62	4526,56	5062,32	4047,5
495,99	558,18	35257,3	34468,6	38514

Mənbə: Cədvəl 12 əsasında müəllifin hesablamaları.

Heyvandarlıq məhsulu üzrə avtokorrelyasiya əmsalı təşkil edir:

$$r_x = \frac{\overline{Y_l Y_{l+1}} - \overline{Y_l} * \overline{Y_{l+1}}}{\sigma y_i * \sigma y_{i+1}} = \frac{3917.48 - 55.11 * 62.02}{28.15 * 20.81} = 0.86$$

Deməli, qarşılıqlı əlaqədə olan dinamika sıralarında avtokorrelyasiya mövcuddur.

Dinamika sıraları arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənmək üçün korrelyasiya təhlilinin tətbiqi dəyişən orta kəmiyyətlər arasında nisbətə vaxta uyğun sabitliyini nəzərdə tutur. Bu sabitliyi saxlamaq məqsədilə dinamika sıralarının səviyyələrini analitik hamarlandırma metodunun köməyi ilə ayrıca iki komponentə ayırmaq olar. Hər bir sıranın səviyyəsi dəyişən orta kəmiyyətlə (\bar{y}_t) təsadüf kəmiyyətin (E) cəminə bərabərdir. Bu o deməkdir ki, $y = \bar{y}_t + E$. Təsadüf kəmiyyəti (E) avtokorrelyasiyaya məruz qalmayan zaman, sıranın ümumi meyli güclü korrelyasiya əlaqəsi olur. Buradan məlum olur ki, avtokorrelyasiya ilə hazırlanmış təhrif olunmayan dinamika sıraları arasındakı əlaqəni düzgün xarakterizə etmək üçün hər bir sıranın səviyyəsindən ümumi meyli göstərən trendi kənarlaşdırmaq lazımdır, yəni trenddən korrelyasiya tərəddüdlərini tapmaq lazımdır. Yuxarıdakı misal əsasında hər iki sıra üçün xətti trendləri hesablayaq. (cədvəl 16).

Cədvəl 16: Məşğul əhalinin sayı üzrə xətti trend modeli

İLLƏR	Məşğul əhalinin sayı X	t	t ²	X·t	\hat{X}
2010	1.34	-9	81	-12.06	1.109
2011	2.42	-7	49	-16.94	2.749
2012	4.06	-5	25	-20.3	4.389
2013	5.84	-3	9	-17.52	6.029
2014	7.75	-1	1	-7.75	7.669
2015	9.36	+1	1	+9.36	9.309
2016	11.43	+3	9	+34.29	10.949
2017	12.86	+5	25	+64.3	12.589
2018	14.22	+7	49	+99.54	14.229
2019	15.61	+9	81	+140.49	15.869
Yekun	84.89	0	330	273.41	84.89

Mənbə: Cədvəl 13 əsasında müəllifin hesablamaları.

$$\text{Hesablamadan aydın olur: } a_0 = \frac{\sum x}{n} = \frac{84.89}{10} = 8.489$$

$$\text{Bu sıra üçün xətti trend: } a_1 = \frac{\sum Xt}{\sum t^2} = \frac{271.41}{330} = 0.82$$

$$\hat{X}_t = a_0 + a_1 t = 8.489 + 0.82t \text{ olar.}$$

t – nin qiymətlərini tənlikdə yerinə yazaraq trendi (\bar{y}_t) müəyyən etmiş olarıq. Alınmış nəticəni cədvəlin axırncı sütununda yerinə yazaq. İndi də gəlir vergisi üzrə məcmu gəlirlər üzrə xətti trend modelini hesablayaq (cədvəl 17).

Cədvəl 17: Gəlir vergisi üzrə daxilolmaların ümumi məbləği üzrə xətti trend modeli.

İLLƏR	Gəlir vergisi üzrə daxilolmalar,y	t	t^2	$y \cdot t$	\hat{y}_t
2010	1.43	-9	81	-12.87	22.121
2011	22.99	-7	49	-160.93	29.641
2012	39.71	-5	25	-198.55	37.161
2013	47.74	-3	9	-143.22	44.681
2014	68.46	-1	1	-68.46	52.201
2015	68.84	+1	1	+68.84	59.721
2016	96.89	+3	9	+290.67	67.241
2017	78.78	+5	25	+393.9	74.761
2018	71.15	+7	49	+498.05	82.281
2019	63.62	+9	81	+572.58	89.801
Yekun	559,61	0	330	1240.01	559.61

Mənbə: Cədvəl 15 əsasında müəllifin hesablamaları.

$$\text{Tənliyin parametrləri təşkil edər: } a_0 = \frac{\sum y}{n} = \frac{559.61}{10} = 55.961$$

$$a_1 = \frac{\sum Yt}{\sum t^2} = \frac{1240.01}{330} = 3.76$$

Gəlir vergisi üzrə daxilolmaların xətti trendi olar:

$$\hat{y}_t = a_0 + a_1 t = 55.961 + 3.76t$$

Trendin qiymətlərini cədvəlin axırncı sütununda yerinə yazaq.

Hər iki sıra üzrə trendlərin həqiqi səviyyələrindən uzaqlaşmalarını aşağıdakı kimi, birinci sıra üzrə $\alpha = X - \bar{X}_t$, ikinci sıra üçün $\beta = y - \hat{y}_t$ müəyyən edək və

müvafiq hesablamaları apardıqdan sonra korrelyasiya əmsalını aşağıdakı düsturla hesablayaq:

$$r = \frac{\sum \alpha \cdot \beta}{\sqrt{\sum \alpha^2 \cdot \sum \beta^2}}$$

Bu məqsədlə aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 18: Məşğul əhalinin sayı və gəlir vergisi daxilolmalarının həqiqi səviyyələri, onların trendləri və uzaqlaşmaları

İllər	X	\bar{X}_t	$\alpha = X - \bar{X}_t$	α^2	y	\bar{y}_t	$\beta = y - \bar{y}_t$	β^2	$\alpha\beta$
2010	1.34	1.109	+0.231	0.05336	1.43	22.121	-20.691	428,117	4,77962
2011	2.42	2.749	-0.329	0.10824	22.99	29.641	-6.651	44,2358	2,18818
2012	4.06	4.389	-0.329	0.10824	39.71	37.161	+2.549	6,4974	0,83862
2013	5.84	6.029	-0.189	0.03572	47.74	44.681	+3.059	9,35748	0,57815
2014	7.75	7.669	+0.081	0.00656	68.46	52.201	+16.259	264,355	1,31698
2015	9.36	9.309	+0.051	0.00260	68.84	59.721	+9.119	83,1562	0,46507
2016	11.43	10.949	+0.481	0.23136	96.89	67.241	+29.649	879,063	14,2612
2017	12.86	12.589	+0.271	0.07344	78.78	74.761	+4.019	16,1524	1,08915
2018	14.22	14.229	-0.009	0.00008	71.15	82.281	-11.131	123,899	0,10018
2019	15.61	15.869	-0.259	0.06708	63.62	89.801	-26.181	685,445	6,78088
Yekun	-	-	-	0,68668	-	-	-	2540,28	32,398

Mənbə: Cədvəl 16 əsasında müəllifin hesablamaları.

Korrelyasiya əmsalı $r = \frac{\sum \alpha \cdot \beta}{\sqrt{\sum \alpha^2 \cdot \sum \beta^2}} = \frac{32.398}{\sqrt{0.68668 \cdot 2540.28}} = 0.776$ olar.

Alınan nəticələr arasında güclü və düz mütənasib əlaqə olduğunu göstərir. Bu o deməkdir ki, vaxta görə məşğul əhalinin sayının artımı ilə gəlir vergisi üzrə daxilolmaların arasında düz mütənasib nisbət vardır.

Dinamika sıralarının korrelyasiyasının birinci xüsusiyyəti onlar arasında avtokorrelyasiyanın mövcud olmasıdır. Ona görə də dinamika sıralarının ümumi meyldən (trend) uzaqlaşmaları arasında hesablanmış korrelyasiya əmsalı dinamika sıralarının səviyyələri arasında hesablanmış korrelyasiya əmsalından daha dəqiqdir. Hər iki sıra üçün silsiləvi mütləq artım əsasında $\Delta_x = X_i - X_{i+1}; \Delta_y = y_i - y_{i+1}$ korrelyasiya əmsalını hesablamaqla eyni nəticəni almaq mümkündür. Dinamika sırasının səviyyələrinin silsiləvi mütləq artımlarla əvəz etdikdə, hər bir dinamika sırasında avtokorrelyasiyanın təsiri mexaniki olaraq aradan qalxmış olur.

3.2. Azərbaycanca regionların iqtisadi inkişafının təmin olunmasında vergi potensialının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Son zamanlarda Azərbaycan Respublikasında gedən proseslər, iqtisadi, sosial və siyasi sferalarda əhəmiyyətli dəyişikliklər, habelə davam etməkdə olan pandemiya şəraiti respublikanın və onun regionlarının inkişafını davam etdirmək üçün yeni şəraitə və yeni iqtisadi inkişaf formalarına keçmə yollarının axtarılmasını vacib hesab edir. Bu mənada regionların inkişafının həlli çox aktualdır.

Bazara münasibətləri şəraitində regionların iqtisadi inkişafının və ya digər məsələlərin həlli böyük əhəmiyyətə kəsb edir. Regional iqtisadi inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması, respublikanın bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən regionlarının layihələşdirilməsi, proqnozlaşdırılması, proqramlaşdırılması işində bu məsələlərin həlli vacib rol oynayır.

Regional siyasətin işlənilib hazırlanmasında ,iqtisadi islahatların reallaşdırılması kontekstində regionların inkişafının hazırkı vəziyyətini müəyyən etmək, regionların özünə məxsus sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini, regional inkişaf amillərini və əsaslı istiqamətlərini, regional siyasətin hazırkı durumunu öyrənmək daha məqsədəuyğun olar.

Azərbaycan Respublikasını iqtisadi və siyasi müstəqilliyi əldə etdikdən sonra regional inkişafayeni məzmununda yanaşması zəruriyyəti yarandı. Respublikanın güclü iqtisadi inkişaf etdiyi dövrdə regionların da inkişaf prinsiplərini və istiqamətlərini tezliklə müəyyən etmək lazımdır. Bu məslədə regionun sosial-iqtisadi inkişafın strateji planları önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Regionun iqtisadi inkişafının strateji planı idarəetmə sənədi olub regionun inkişafına dair qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən aşağıdakı xarakteristikaları əks etdirir:

- regionun inkişafının əsas məqsədləri;
- qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olma yolları;
- reallaşdırılması yüksək nailiyyətlərə imkan verəcək potensial ehtiyatlar;

- müəyyən olmuş istiqamətlər üzrə hərəkətin təşkili metodları;
- qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün lazımi resurslar;
- resurslardan səmərəli istifadə üsulları;

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının planı onun müdiriyyətinə və bütün region cəmiyyətinə birgə fəaliyyət göstərməyə şərait yaradır. Strateji plan tək-cə inzibati sənəd deyildir, o, daha çox iqtisadi və siyasi prosesin iştirakçıları da daxil olmaqla regional inkişaf prosesinin bütün iştirakçılarını əhatə edir. Nəticədə, o, regionun bütün sahələrində səmərəli strategiyaların qurulması mexanizmi və səmərəli tətbiq edilməsini, strateji əməkdaşlığı özündə ehtiva edən vacib amildir.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının mühüm xarakteristikalarına aşağıdakılar daxildir:

- regionun güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirir və insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və sahibkarlığı inkişaf etdirməklə regionun rəqabət qabiliyyətli sahələrini aşkara çıxararaq onu inkişaf etdirir;

- regional inkişaf uzunmüddətli strategiya əsasında hazırlanaraq malların və xidmətlərin istehsalçıları, investorları, idarəetmə orqanlarını və əhalini fikir və prinsipləri özündə əks etdirir;

- bütün regional qüvvələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində, qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində yaranır.

- həmçinin bu günlük və uzunmüddətli dövrə uyğun yaradılır. Bu tək-cə uzunmüddətli planlar deyil, eyni zamanda fəaliyyət planıdır.

Regional siyasət həyata keçirilərkən başlıca olaraq əhalinin rifah səviyyəsini yüksəltmək üçün hansı bazanı yaratmaq tələb olunur suallarına cavab verməlidir. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi birbaşa istehsalın inkişafından asılıdır. Bu səbəbdən regionun iqtisadi inkişafının aşağıdakı başlıca istiqamətləri müəyyən edilir:

- yüksək əmək haqqı olan iş yerlərinin yaradılması;
- regiona yeni istehsalın cəlbi;
- mövcud istehsalı inkişaf etdirmək;
- istehsalın strukturunu əsaslı yeniləşdirmək;

- regional yerli məhsulun daşınması və satışı metodlarını inkişaf etdirmək;

Regional iqtisadi siyasət həyata keçirərkən aşağıdakı mərhələlərdə təsəvvür etmək olar:

1. İnkişafın məqsədlərini müəyyənləşdirmək;

2. Regionun inkişafına təsir göstərən xarici mühit amillərini təhlil etmək;

3. Regionun iqtisadiyyatının güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək;

4. Mövcud üstünlüklərdən istifadə etmək və yeni üstünlükləri yaratmaq;

5. İnkişaf strategiyasını işləyib hazırlamaq;

6. Konkret fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi işləyib hazırlamaq;

7. Səmərəliliyi və nəticəliliyi dəqiq təhlil etmək, məqsədlərini və həmin məqsədlərə nail olma yollarını araşdırmaq.

Məqsədlərin müəyyən edilməsi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində dövlətin əsas funksiyası olduğu kimi regional siyasətin də əsasıdır. Adətən iqtisadi və sosial inkişafın ümumi məqsəd və vəzifələri onlardan irəli gələn konkret məqsəd və vəzifələrdən əsaslı surətdə fərqlənir.

Ümumi məqsədlər regionun hazırkı vəziyyətini xarakterizə etməlidir. Bu məqsədlərin işlənilib reallaşdırılması üçün sahibkarları, əhalini cəlb etmək lazımdır. İqtisadi inkişafın məqsədlərini qısa və dürüst şəkildə ifadə etmək üçün iqtisadçılar, ali təhsil müəssisələrinin işçilərini, bankların qulluqçularını cəlb etmək faydalı olar.

Regional inkişafın ümumi məqsədləri həmin regionda yaşayan əhalinin arzuladığı həyat səviyyəsini göstərir. Bu məqsədlərin formalaşmasının əsasının əhali haqqında kəmiyyət və keyfiyyət məlumatları əks etdirir. Ümumi məqsədlər kifayət qədər dəqiq olmalıdır. Ancaq “artımı stimullaşdırmaq” kimi ifadələrlə bu məqsədləri müəyyən etmək kifayət deyildir. Belə ki, burada hansı artımdan söhbət getməsi: əhalinin artımı, müəssisə sayının artımı, məşğul əhalinin sayının və ya satışın həcmnin artımı, bütün hüquqi şəxslərin gəlirlərinin artımından, yaxud yerli sənaye, ticarət və ya başqa sahələrin artımından danışılması aydın deyildir.

Məqsədləri daha aydın şəkildə konkret ifadə etmək lazımdır. Misal olaraq aşağıdakılar təklif olunur:

- kənd təsərrüfatı sahələrində məşğul olanların xüsusi çəkisini iki dəfə artırmaq;

- kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların xüsusi çəkisini artırmaqla, onu sənayedə məşğul olanlara çatdırmaq;

- kiçik sənayə müəssisələrin miqdarını 50% artırmaq;

- regionda 50 yeni sahibkarlıq subyekti yaratmaq və.s.

Regional siyasətin ikinci mərhələsində xarici mühitin (ÜDM-in artımı, investisiya mühiti, müxtlif risklər, inflyasiya, iqtisadi artımın perspektivləri) əsas amilləritəhlil edilir, regionun çıxış səviyyəsini, start vəziyyətini nəzərə almaqla ona bənzər regionların iqtisadi inkişafı ilə müqayisəli təhlili aparılır və beləliklə, regional inkişafa təsir edən xarici amilləri üzrə çıxarılır. Xarici mühitə həmçinin coğrafi vəziyyət və iqlim, Azərbaycandakı makroiqtisadi vəziyyət, dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatında müsbət amillər, demoqrafik meyillər və s. əhatə edir. Daxili mühit amillərinə isə resurslar və onların əlverişliyi (təhsil, insan resursları, texnologiyalar, əsas fondlar, daşınmaz əmlak, maliyyə ehtiyatları), sahibkarlıq və investisiya mühitini özündə birləşdirir.

Regionun güclü və zəif tərəflərin (potensialın) inkişafının təhlili mərhələsində sosial, iqtisadi, ekoloji və institusional xarici mühitin inkişafı üçün cəlb edilməsi mümkün olan xarici resurslar (insan, maliyyə, təbii, institusional) dəqiqləşdirilir və qiymətləndirilir

Regional siyasətin mövcud və yaradılan üstünlüklərindən istifadə mərhələsində aşağıdakı formada baxılır:

- regionun mövcud olan üstünlüklərindən (yerləşmə yeri, bazarlara yaxınlıq, demoqrafik fəqliliklər, infrastrukturun inkişafı) istifadə imkanların nəzərdən keçirilir;

- regionun iqtisadi inkişafında əvvəllər həyata keçirilən proqramların nəticələri müzakirə edilir;

- regional iqtisadi inkişafın idarə edilməsində həyata keçirilən tədbirlərin nailiyyətləri və zəif cəhətlərinin səbəbləri araşdırılır;

- regionların inkişafın daxili amilləri, əsas və əlavə sahələri müəyyənləşdirilir, yəni, regionun sənayenin hansı mərhələsində olması dəqiqləşdirilir;

- iqtisadiyyatın hansı sahələrində hansı amillər hesabına əlavə dəyər yaratmaq olar və bunun əsasında regionun iqtisadi inkişafının məqsədləri bir daha dəqiq araşdırılır.

Hazırkı vəziyyətdə bəzi regionlarda sənayenin və infrastrukturun zəif inkişaf etməsi, həmçinin həmin regionlarda xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını nəzərə alaraq regional fəqlilikləri yalnız istehsal sahələrində deyil, həm də xidmət sferasında axtarmaq lazımdır. (http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=270)

Regionun inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri də keyfiyyətli rabitə infrastrukturunun olmasıdır. Hazırkı dövrdə müasir kommunikasiya xətləri, regional kompyuter şəbəkələrinin inkişafı, internetə əlaqələrinin çoxşahəli olması regional inkişafda dəmir yollarının əhəmiyyətinə bənzəyir. Eyni zamanda, regionların inkişafında vacib və əhəmiyyətli amillərdən biri yüksək səviyyədə ixtisaslaşmış regional kadrların hazırlanması və saxlanmasıdır.

Ümumiyyətlə, regional siyasət inkişaf etmiş ölkələrdə daha çox istifadə olunur. Bunun da səbəbi regional siyasətin həyata keçirilməsi üçün kullı miqdarda vəsaitin tələb olunmasıdır. Ancaq bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, regional siyasət inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ciddi problem şəklində üzə çıxır və onun həll olunması çoxlu pul vəsaiti tələb edir, çox vaxt bu vəsait çatışmazlığına bu ölkələr bəzən Beynəlxalq Valyuta Fondundan uzunmüddətli kreditlər əldə edirlər. Bir məsələni də qeyd etmək istərdim ki, hansı ölkələrdə ki regional siyasət düzgün şəkildə həyata keçirilir orada iqtisadi inkişafa nail olunur və yaxud da əksinə.

Regionların inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və ona nəzarətin həyata keçirilməsi həmçinin ölkəmizin imkanlarına uyğun araşdırılması və öyrənilməsi vacib amildir. Birinci növbədə regionların təbii ehtiyatlarının zənginliyinin bir-birindən fərqlənməsidir. İkinci isə burada yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin, nəqliyyat və coğrafi strukturunun fərqlənməsidir. Bütün bunları nəzərə alaraq ölkədə həm səmərəli regional siyasətin qurulması, həm də vergi potensialının artırılması məsələləri dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Regionların iqtisadi inkişafının yüksəldilməsində vergi siyasətinin mühüm rolu vardır. Buna səbəbdən dövlət tərəfindən regionlarda həyata keçirilən vergi tənzimlənməsi tədbirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki vergilər yerlərdə həm təsərrüfat fəaliyyətinə həm də sahibkarlara birbaşa və dolaylı yoldan təsir edir. Vergi tənzimlənməsinin əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, təkrar istehsal prosesinə təsiri və müdaxiləsi iqtisadi və elmi cəhətdən əsaslandırılmış olmalıdır. Həyata keçirilən vergi tənzimlənməsi üsullarına aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Vergi güzəştləri. Investisiyaların təşviqi üçün vergi güzəştlərinin verilməsi dünya ölkələrində ən çox istifadə olunandır, sübutlar göstərir ki, onların heç bir təşviq verilmədiyi təqdirdə əldə ediləcək səviyyədən yuxarı və daha çox artan investisiyaların cəlb edilməsindəki təsirləri çox vaxt şübhə doğurur. Nominal yenidən qurulma yolu ilə yeni müəssisələr adı altında gizlənmiş mövcud müəssisələr tərəfindən vergi güzəştlərindən sui-istifadə edilə bildiyindən, onların gəlirləri yüksək ola bilər. Üstəlik, əksər vergi güzəştlərinin əsas hədəfi olan xarici investorlar bir ölkəyə daxil olmaq qərarlarını vergi güzəştləri olan bir çox amilə (təbii qaynaqlar, siyasi sabitlik, şəffaf tənzimləmə sistemləri, infrastruktur, bacarıqlı işçi qüvvəsi kimi) əsas götürürlər. Vergi güzəştləri xarici investor üçün də şübhə doğuran bir şey ola bilər, çünki həvəsləndiricilərin həqiqi faydalanıcısı investor olmaya bilər, əksinə öz ölkəsinin xəzinəsidir. Bu, ev sahibliyi etdiyi ölkədəki vergidən qurtulan hər hansı bir gəlir investorun vətəni tərəfindən vergiyə cəlb edildikdə baş verə bilər.

Vergi güzəştləri bir növ bazar uğursuzluğunu, xüsusən də xarici təsirləri əhatə edən (vergi güzəştinin konkret faydalanıcısından kənar iqtisadi nəticələr) həll etdikdə əsaslandırılı bilər. Məsələn, iqtisadiyyatın qalan hissəsində əhəmiyyətli müsbət xarici təsirlər göstərməyi vəd edən yüksək texnologiyalı sahələrin inkişafına yönəlmiş təşviqlər ümumiyyətlə qanuni olur. Hələlik hədəfli təşviqlərin verilməsi üçün ən cəlbedici hal regional inkişaf ehtiyaclarının ödənilməsidir.

Vergi tətilləri. Vergi güzəştlərinin bütün formalarından vergi tətilləri (müəyyən bir müddətə vergi ödəməkdən azadolma) ölkəmizdə də istifadə olunur. İdarə edilməsi sadə olsa da, çoxsaylı çatışmazlıqları var. Birincisi, mənfəətdən asılı

olmayaraq mənfəətdən azad olunmaqla, vergi tətilləri yüksək mənfəət gözləyən və bu təşviq edilməsə də investisiya qoyan bir sərmayəçinin xeyrinədir. İkincisi, vergi tətilləri vergidən yayınma üçün güclü bir təşviq yaradır, çünki vergiyə cəlb olunan müəssisələr mənfəətlərini transfer qiymətləri ilə dəyişdirmək üçün azad olanlarla iqtisadi münasibətlər qura bilər (məsələn, digər müəssisədən mallar üçün çox pul ödəmək və geri ödəmə almaq). Üçüncüsü, vergi tətlinin müddəti, mövcud investisiyaların yeni investisiyalar kimi yaradıcı şəkildə yenidən qurulması yolu ilə investorlar tərəfindən sui-istifadə və genişləndirilməyə meyillidir (məsələn, eyni layihəni fərqli bir ad altında, lakin eyni mülkiyyət ilə bağlamaq və yenidən başlatmaq). Dördüncüsü, vaxta bağlı vergi tətilləri, ümumiyyətlə iqtisadiyyat üçün daha uzunmüddətli layihələr üçün o qədər də faydalı olmayan qısamüddətli layihələri cəlb etməyə meyillidir. Beşincisi, vergi tətlinin büdcəyə gəlir dəyəri nadir hallarda şəffaf olur, əgər tətildən həzz alan müəssisələrin vergi formaları təqdim etmələri tələb olunmursa. Bu vəziyyətdə, hökumət gəlir gətirməyən və müəssisə vergi orqanları ilə işləmək məcburiyyətində qalmamaq üstünlüyünü itirən mənbələri vergi idarəsinə xərcləməlidir. (Rzayev Z.H., 2007)

Vergi kreditləri və investisiya ehtiyatları. Vergi tətilləri ilə müqayisədə vergi güzəştləri və investisiya ehtiyatları bir sıra üstünlüklərə malikdir. Xüsusi investisiya növlərini təşviq etmək üçün vergi tətillərindən daha yaxşı hədəflənirlər və gəlirlərinin dəyəri daha şəffafdır və nəzarəti daha asandır. Vergi kredit sistemi idarəetməsinin sadə və effektiv yolu ixtisaslı bir müəssisəyə verilən kreditin məbləğini müəyyənləşdirmək və bu məbləği mühasibat yazılışı şəklində xüsusi vergi hesabına yatırmaqdır. Bütün digər cəhətlərdən, müəssisə, vergi bəyannamələrini təqdim etmə öhdəliyi də daxil olmaqla, bütün tətbiq olunan vergi qaydalarına tabe olaraq adi bir vergi ödəyicisi kimi davranacaqdır. Yeganə fərq, gəlir vergisi öhdəliklərinin vergi hesabından çıxarılan kreditlərdən ödənilməsi olmalıdır. Bu şəkildə, büdcə gəlirləri və müəssisə üçün hələ də mövcud olan vergi güzəştlərinin miqdarı barədə məlumatlar həmişə mövcuddur. Investisiya ehtiyatları sistemi oxşar nəticələr əldə edərək vergi borcları ilə eyni şəkildə idarə oluna bilər.

Vergi kreditləri və investisiya ehtiyatları ilə əlaqəli iki zəif cəhət var. Birincisi, bu təşviqat, aktivi hər dəfə dəyişdirdikdə əlavə kredit və ya ehtiyatın mövcud olması səbəbindən seçimi qısamüddətli kapital aktivləri lehinə təhrif etməyə meyllidir. İkincisi, ixtisaslı müəssisələr birdən çox kredit və ya müavinət tələb etmək üçün eyni aktivləri sataraq və ya satın alaraq və ya təşviq ala bilməyən müəssisələr üçün satın alma agenti kimi çıxış edərək sistemdən sui-istifadə etməyə cəhd edə bilirlər. Bu təhlükələri minimuma endirmək üçün sistemə təhlükəsizlik tədbirləri qoyulmalıdır. (Cabbarlı T.Ə.,2018)

*Sürətli amortizasiya.*Sürətli amortizasiya şəklində vergi güzəştlərinin verilməsi vergi tətilləri və vergi kreditləri və investisiya ehtiyatlarının bütün üstünlükləri ilə əlaqəli ən az çatışmazlıqlara sahibdir və sonuncunun açılış zəifliyini aradan qaldırır. Sadəcə bir aktivin amortizasiyasını sürətləndirmək, aktivin köhnəlməsini ilkin dəyərindən çox artırmadığı üçün qısamüddətli aktivlərin xeyrinə çox az təhrif yaranır. Üstəlik, sürətləndirilmiş amortizasiyanın əlavə iki xüsusiyyəti var. Birincisi, ilk illərdə unudulmuş gəlir (sürətlənməyə nisbətən) aktivin ömrünün sonrakı illərində ən azı qismən bərpa olunduğundan, ümumiyyətlə ən az xərc tələb edir. İkincisi, sürətlənmə yalnız müvəqqəti olaraq təmin edilərsə, bu, qısa müddətli investisiyalarda əhəmiyyətli bir artım yarada bilər.(Howell Zee, 2010)

*İnvestisiya subsidiyaları.*İnvestisiya dotasiyaları (özəl investisiyalar üçün dövlət fondları təmin etmək) asan hədəflənmə üstünlüyünə sahib olsa da, ümumiyyətlə olduqca problemlidirlər. Bunlar hökumət tərəfindən cibdən kənar xərcləri önə çəkir və gəlirli investisiyalar qədər cana gəlməyən investisiyalardan da faydalanırlar. Beləliklə, investisiya subsidiyalarının istifadəsi nadir hallarda məsləhət görülür.

*Dolayı vergi güzəştləri.*Dolayı vergi güzəştləri, məsələn, xammal və əsas malların ƏDV-dən azad edilməsi, sui-istifadəyə meyllidir və faydası şübhəlidir. İxracat istehsalında istifadə olunan xammal və əsas malların idxal tariflərindən azad edilməsi bir qədər daha haqlıdır. Bu istisnanın çətinliyi, əlbəttə ki, azad edilmiş alışların həvəsləndiricinin təyin etdiyi kimi istifadə olunmasını təmin etməkdədir.

Perimetrləri gömrük nəzarəti ilə təmin edilmiş ixracat istehsal zonalarının yaradılması bu sui-istifadə üçün tamamilə şəffaf olmasa da faydalı bir vasitədir.

Həvəsləndirmə mexanizmləri. Vergi güzəştlərinin işə salına biləcəyi mexanizm həm avtomatik, həm də mülahizəli ola bilər. Avtomatik həvəsləndirmə mexanizmi, investisiyanın iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinə minimum sərmayə qoyuluşu kimi aydın şəkildə göstərilən obyektiv kriteriyalara cavab verdikdən sonra avtomatik olaraq təşviq almasına imkan verir. Müvafiq orqanlar yalnız seçmə meyarlarına cavab verməsini təmin etməlidirlər. Mülhaizəyə bağlı bir həvəsləndirmə mexanizmi, təşviq verən orqanlar tərəfindən subyektiv dəyər mühakiməsi əsasında təşviqat üçün tətbiqetmənin rəsmi olaraq təyin edilmiş kriteriyalar olmadan təsdiqlənməsi və ya rədd edilməsini əhatə edir. Müstəqil bir həvəsləndirmə mexanizmi, səlahiyyətli tərəfindən avtomatik bir mexanizmdən daha üstün kimi görünə bilər, çünki onlara daha çox rahatlıq verir. Bu üstünlüyün, ehtimal ki, mülahizə ilə əlaqəli müxtəlif problemlər, xüsusən də qərar qəbul etmə prosesində şəffaflığın olmaması ilə nəticələnə bilər ki, bu da öz növbəsində korrupsiyanı təşviq edə bilər. Avtomatik bir həvəsləndirmə mexanizminə sahib olma narahatlığı müstəsna hallarda işləmə mülahizəsini itirməkdirsə, üstünlük veriləcək təminat, seçim meyarlarını mümkün qədər dar və spesifik bir şəkildə formalaşdırmaq olar, belə ki, stimullar yalnız ən yüksək səviyyədə olan investisiyalara veriləcəkdir. Təşviq vermə prosesində mülahizəli elementi minimuma endirmək məsləhətdir. (Paşayev T.Ə., 2015)

Azərbaycanda uzun illərdir ki, həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq ölkədə dayanıqlı və sabit iqtisadi sistem formalaşmış, regionlarda istehsal və sənaye sahələrində yüksək nailiyyətlər əldə edilmiş, iqtisadiyyatda özəl sektorun xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Əmək haqqı üçün hesablanan sosial sığorta ayırmalarının yüksək olması vergi ödəyicisi olan sahibkarlıq subyektlərinin real gəlirlərinin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Burada vergi ödəyiciləri əmək haqqı fondunun azalmasına maraqlı olurlar. Sosial sığorta ayırmalarının yüksək dərəcələrinin olması istehlaka yönləndirilən vəsaitin məhdudlaşdırılması və əhalinin Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin təmin olunması ilə əsaslandırılır. Belə tənzimlənmə nəticəsində

məhsulun (işin və ya xidmətin) maya dəyərində əmək haqqı xərclərinin payı nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı düşür və bu da əhali gəlirlərinin artım sürətinin zəif olması ilə əlaqədardır. Buradan belə nəticə çıxır ki, vergi daxilolmalarının səviyyəsinin yüksəlməsinə əmək haqqının azalması deyil, əksinə, istehlakın artmasını və fiziki şəxslərin gəlir və istehlak vergiləri üzrə daxilolmaların yüksəldilməsini yaradan artım səbəb olacaqdır.

Yerli bücələrin gəlirlərinin artması ,regional iqtisadiyyatın inkişaf etməsi,büdcədən regionlara ayrılan dotasiyaların,subsidiyaların azalması,idarəetmə xərclərinin azalması vergi siyasətinin başlıca nəticələridir.Təkmilləşdirilmiş vergi siyasətinin həyata keçirilməsi regionların vergi potensialının və gəlirlərinin artımına ,ölkən və regionların iqtisadiyyatının inkişafına səbəb ola bilər.Optimal vergi siyasətinin əsas amillərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Yerli büdcələrinin gəlirlərinin artırılması məqsədi ilə regionlarda istehsal müəssisələrinin yaradılmasına şərait yaratmaq,vergilərdən azad etmək,vergi güzəştləri tətbiq etmək lazımdır. Amma bu iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olmalı və dövlətin də maraqlarını müdafiə etməlidir.
- Daxili bazarın inkişafına təkan verəcək gömrük siyasətini təkmilləşdirmək üçün yeni qaydalar qəbul etmək vacibdir.
- İstehsal sahələrində hər hansıbir vergi dərəcəsini müəyyən müddətlik aşağı endirməklə vergi ödəyicilərinin sayını da artırmaq olar.
- Regionlarda iqtisadiyyatın prioritet sahələrini nəzərə almaqla vergi sistemində müvafiq təkmilləşdirmə aparmaq lazımdır.Yəni regionda hansı məhsul istehsalına müvafiq olaraq vergi dərəcələri dəyişkən olmalıdır.
- Ən gəlirli sahələrdən biri olan turizm və xidmət sektorunu regionlarda inkişaf etdirmək lazımdır.Xüsusən də yeni azad olunmuş regionlarda əlverişli turizm-rekreasiya ehtiyatlarının mövcudluğu buna imkan verir.

Nəticə və təkliflər

Hazırda regionların inkişafının vacib şərtlərindən biri səmərəli vergi siyasətinin tətbiq edilməsidir. Çünki vergilər həm dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin böyük hissəsini təşkil etməklə bərabər, həm də sosial-iqtisadi amillərə təsir edə bilər. Ümumi götürsək vergilər iqtisadiyyata, özək sektorun inkişafına, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində aktivliyin artmasına və büdcənin gəlirlərinin dəyişməsinə təsir göstərə bilər. Nəticə olaraq regionların iqtisadi inkişafının artırılmasında, regionlarda iqtisadiyyatın sahələrində fəallığın təmin olunmasında və bazar iqtisadiyyatına uyğun iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsində vergi sistemi əhəmiyyətli rolə malikdir. Ümumiləşdirsək, vergi sistemini daim təkmilləşdirməli, bunun nəticəsində iqtisadi inkişafdan geri qalan regionların inkişafının stimullaşdırılması ilə həm regional inkişafa , həm də ölkə üzrə inkişafa nail olmaq olar.

Dissertasiya işində aparılmış tədqiqatlardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Dövlətin regionlarda həyata keçirdiyi regional iqtisadi inkişaf proqramları və iqtisadi inkişaf tədbirləri, həmçinin aparılan vergi siyasəti bütün regionların tarazlı inkişafını təmin etməli, istehsal olunan məhsulların istər daxili bazarda, istərsə də

xarici bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmalı, regiona məxsus təbii ehtiyatlar və insan kapitalından tam həcmdə və səmərəli istifadə olunmasına, istehsal sahələrində elmin imkan verdiyi nailiyyətlərindən istifadə etməklə yerlərdə təsərrüfatçılığın inkişafına və xarici o cümlədən yerli investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaratmalıdır.

2. İndiki vəziyyətdə dövlət iqtisadi inkişaf baxımından geri qalan, çətinliklərlə üzləşən regionlar üzərində işlər aparmalı, qəbul olunmuş proqramların əsas böhranlı regionların inkişafına, regionlar arası sosial-iqtisadi fərqliliklərin azaldılmasına yönləndirilməlidir. Bu ərazilərin seçilməsi inkişaf xüsusiyyətlərinə (gəlir, işsizlik) görə deyil, həm də ekoloji və geosiyasi mühit, əhəlinin sosial durum xüsusiyyətləri də əsas götürülməlidir.

3. Hər bir iqtisadi rayon üçün tərib edilmiş vergi yükü həmin rayonun sahib olduğu vergi potensialından tam həcmdə istifadəni təmin etməlidir. Həyata keçirilən bütün iqtisadi tədbirlərdə və islahatlarda dövlətin iqtisadi inkişafda prioritet məqsədləri ilə yanaşı, regionun coğrafi yeri (dağlıq, sərhəd və.s), təbii və iqtisadi xüsusiyyətləri əsas amil kimi qəbul olunmalıdır. Yığılan vergilər çox hissəsi dövlət büdcəsinə daxil olsada, bəzi vergi daxilolmalarının müəyyən hissəsi yerli büdcələrə verilməlidir.

4. Azərbaycan regionlar arasında fərqlər olduqca böyükdür, xüsusən də Abşeron iqtisadi rayonu ilə digər rayonlar arasında bu fərq daha qabarıq əks olunur. Bu fərqlərin yaranma səbəbi, başlıca olaraq istehsal və xidmət sahələrinin əksəriyyətinin Bakı şəhəri ətrafında cəmləşməsidir. Son zamanlarda regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılsa da, hələ də regionlarda istehsal yönümlü sahibkarlıq zəif inkişaf etmişdir. Yerlərdə sahibkarlığın inkişafı sənaye potensialına uyğun gəlmir. Yeni yaradılan müəssisələrdə aşınma dərəcəsinin yüksək və avadanlıqların köhnə olması keyfiyyətli məhsul yaradılmasına imkan vermir. Regionların inkişafı ilk öncə böyük investisiya tələb edir. Amma xarici firma və zavodların böyük qismi Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. Bunun üçündə regionlarda xarici investisiyaların cəlbi ən başlıca vəzifələrdən biridir. Regionların inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biri də bələdiyyələrdir. Amma

Azərbaycanda bələdiyyələrin imkan və səlahiyyətləri olduqca məhduddur. Bələdiyyələrin imkanlarını artırmaqla onları regionların iqtisadi inkişafına daha aktiv sürətdə cəlb etmək olar.

5. Təklif edirəm ki, bələdiyyələrin gəlirlərini artırmaq məqsədilə Bakı şəhəri və ətraf rayonlarda fiziki şəxslərin əmlaklarının sənədləşmə işini sürətləndirmək lazımdır. Çünki bələdiyyələrin gəlirlərinin böyük hissəsini fiziki şəxslərdən alınan əmlak vergisi təşkil edir və bələdiyyələr bu vergiləri toplamaqda çətinlik çəkirlər. Burada əsas problem əmlakların çoxunun sənədsiz olması və vergidən yayınmağıdır. Əgər bu prosesi sürətləndirsək regional büdcələrin gəlirləri artar və regionlar dövlət tərəfindən yardım almadan öz xərclərini ödəyə bilər.

6. Təkcə fiziki şəxslərdən deyil həmçinin hüquqi şəxslərdən alınan əmlak vergisinin də yerli büdcələrə verilməsi bu büdcələrin gəlirlərini artırmağa bilər. Baxmayaraq ki, dövlət büdcəsinin gəlirləri azala bilər, amma gələcəkdə yerli büdcələrdən dövlət büdcəsinə vəsait köçürülə bilər. Bu yerli büdcələrin dövlət büdcəsindən asılılığını aradan qaldırmış olar.

7. Hər bir region iqtisadiyyatın hansı sahəsi üzrə ixtisaslaşmışsa vergi siyasətini həmin sahənin inkişafına təkan verəcək şəkildə hər region üzrə ayrılıqda təşkil daha effektiv ola bilər.

8. Regionlarda vergi siyasətini səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün normal və etibarlı məlumat mənbələrini tədqiq edən xüsusi informasiya sistemlərinin yaradılması vacibdir. Regionların imicinin formalaşdırılmasında, rəqabət qabiliyyətli sahələrinin inkişafında, regionların beynəlxalq proqramlarda iştirakında mənbələrin böyük rolu ola bilər. İnternetin imkanlarından istifadə etməklə əraziyə kənar resursların (insan, maliyyə, istehsal və.s) cəlb olunmasında və regionun iqtisadi vəziyyəti haqqında maraqlanan şəxslər üçün məlumat mübadiləsi aparmaq olar. Regionların inkişafı və onlar arasında assimetriyanın azaldılması üçün bu informasiya sistemləri mühüm rol oynamalıdır: əldə olunmuş məlumatlar operativ təhlil olunmalı; regionun inkişaf göstəricilərini aşkara çıxarmaq və digər regionlarla müqayisə etmək; büdcə-vergi, investisiya, sosial-iqtisadi və başqa tədbirlərin ölkə və

region səviyyəsində müxtəlif ssenarilərindən asılı olaraq inkişafın makroiqtisadi göstəriciləri haqqında proqnoz vermək və.s.

Səmərəli vergi siyasəti həyata keçirmədən regionlarda iqtisadi inkişafın lazımı səviyyəsinə nail olmaq imkansızdır. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını vergi siyasəti təşkil edir. Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət iqtisadi siyasətində dəyişikliklər edir və vergi siyasəti ölkənin iqtisadiyyatının sürətlənməsində vacib rol oynayır. Bu səbəbdən regionların iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasında, ölkə və region üzrə əhalinin rifah səviyyəsinin artırılmasında və regionlarda davamlı iqtisadi inkişaf nail olmaq üçün yuxarıda təklif olunanları əhatə edən vergi siyasəti həyata keçirmək daha məqsəduyğundur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI :

Azərbaycan dilində

1. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1 yanvar 2003
2. 2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı üzrə dövlət proqramı, 26 dekabr 2014-cü il
3. Abdullayev A.O., (2016), Regionların inkişafının tənzimlənməsində vergi siyasətinin rolu, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, səh.79.
4. Abdullayeva Y.Ə., “Azərbaycan Respublikasının vergi siyasəti və onun modernləşməsi istiqamətləri” , Azərbaycanın vergi jurnalı, №3, 2012, səh. 179-200.
5. Ağazadə M.Ə., “Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin müasir vəziyyətinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”, Azərbaycanın vergi xəbərləri jurnalı, №1, 2011, səh. 59-68.
6. Alıyev İ.H., “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasının nəzəri-metodoloji əsasları”. Bakı, “Avropa” 2012, 90 səh.

7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı ildə imzaladığı “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanı
8. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı.
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı.
10. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2020.
11. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.V., Qurbanov T.Ə., (2003), “Büdcə sistemi” Dərslik. Bakı,. 403 səh.
12. Cabbarlı T.Ə., (2018), Vergi potensialının müəyyən edilməsinin nəzəri metodoliji məsələləri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, s.98.
13. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayev E.Ə., (2012), "Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə-büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri", Bakı, “İqtisad Universiteti”, 584 səh.
14. Əliyev T.N., Babayev L.B., (2013),“Regional innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi”, Bakı, “Elm və təhsil”, 272 səh.
15. Həsənov R.T., "Müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri", Azərbaycan vergi jurnalı, №2, 2012, səh. 103-118.
16. Hüseynova X.M., (2010), Azərbaycanda regionların inkişafının idarə olunması problemləri,Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası,Bakı, s.376.
17. Kəlbəyev Y.A., (2005) ,“Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya”, Bakı, “Elm”,468 səh.
18. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q., (2011), “Xarici ölkələrin vergi sistemi”, Dərslik. Bakı, “İqtisad Universiteti”, 555 səh.
19. Kəlbəyev Y.A., Məmmədov F.Ə.,Musayev A.F., Sadıqov M.M., rzayev Z.H.,(2010), “Vergilər və vergitutma” Dərslik. Bakı, 509 səh.

20. Qarayev İ.Ə., “Vergi siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirinin müasir problemləri”, Azərbaycanın davamlı inkişafında vergi siyasətinin rolu Elmi-praktik konfrans, 2015, səh. 78-80.
21. Qasımov Ə.C., (2008), “Regional siyasətin bəhrələri və inkişaf istiqamətləri: klassik nəzəriyyələr və zəngin təcrübələr: monoqrafiya” Bakı, “İqtisad Universiteti”, 504 səh.
22. Qasımov Ə.C., İsrailov H.A., Hacızadə E.M., Ağayev E.A, (2006), “Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri”, Bakı, “İqtisad universiteti”, 304 səh.
23. Mahmduov M. M., Mahmudova İ. M., (2001), “Region iqtisadiyyatının tənzimlənməsi”, Bakı, “Şur”, 370 səh.
24. Mehdiyev X.O., (2015), "Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına retrospektiv baxış: müqayisəli təhlil, I kitab", Bakı , 114 səh.
25. Məmmədov Ə., Rzayev P., Xəlilov Ş., Hüseynov E., Seyfullayev İ., Balakışiyeva Y., (2014) , “Vergiyə giriş”, Şamaxı, 604 səh.
26. Məmmədov H.Ə., “Regionların sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının nəzəri-metodoloji aspektləri”, Xəbərlər.İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, №1,səh.297-300.
27. Məmmədov M.X.,(2014), "Regional konseptual inkişaf: iqtisadi-ekoloji problemlər" , Bakı, 376 səh.
28. Paşayev T.Ə., “Azərbaycan regionlarının dinamik inkişafında vergiqoyma mexanizmlərinin tətbiqi məsələləri”, Azərbaycanın davamlı inkişafında vergi siyasətinin rolu Elmi-praktik konfrans, 2015, səh. 203-212.
29. Paşayev Z.Ş., “Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri“, Azərbaycanın davamlı inkişafında vergi siyasətinin rolu Elmi-praktik konfrans, 2015, səh. 109-112.
30. Rzayev İ.M., “Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında vergi amilinin rolu”, Azərbaycanın vergi xəbərləri jurnalı, 2009, №10, səh. 96-99.

İngilis dilində

1. Armstrong H. and Vickerman R. (Eds.) (2010) Convergence and Divergence Among European Regions, European research in regional science, Pion, London.p.521.
2. Bachtler J, Downes R and Gorzelak G (Eds.) (2000) Transition, Cohesion and Regional Policy, Ashgate, Aldershot.p.56-84
3. Domański R., (2003), Sieciowe koncepcje gospodarki miast i regionów, Marciniak.p.45-71
4. Durlauf S., Johnson P., Temple J. (2005) Growth Econometrics Ch 08, Handbook Of Economic Growth.p.435
5. Hollis Chenery,(2008), The Role of Industrialization in Development Programmes. The Economics of Underdevelopment, Ed: A.N. Agarwala an S.P.Sing,Oxford University Press,New York ,p.114-126
6. Howell Zee, (2010), Tax Policy for Developing Countries, Economic issue, №27, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/issues/issues27/>
7. Landes D.S.,(2002), Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci a inni tak ubodzy, Muza SA, Warszawa, p. 307–332..
8. Malecki J.,(1997), Technology Economic Development. The Dynamics of Local, Regional and National Competitiveness, Longman, London, p. 24–185.
9. Malizia E.E., Feser E.J.,(1999), Understanding Local Development, Center for Urban Policy Research, p. 54–181.
10. Perloff M. S.,(2007), A Survey of Regionally Driented Research and Graduate Ed, Activities, Washington D.C.,p.342
11. Perroux F.E.,The Competitive Advantage of Nations, Free Press, New York, 1990, p. 5–11.
12. Szajnowska-Wysocka A., Kulesza M., (2007), Studia społeczne i przestrzenne ośrodka przemysłowego (na przykładzie Sosnowca), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, p. 324.

13. The World Bank, Economic Premise. “ Fiscal Policy for growth and development”. 2012.

Rus dilində

1. Видяпин В.Н., Степанов М.В. “Региональная экономическая политика”. М. Инфра-М,. Москва,686 с.
2. Гусейнова Х.М.,(2009), “Региональные управления: проблемы, перспективы”, Российская Федерация, Scientific Journal about Problems of Politics, Economy, sociology & Law, Москва,194 с.
3. Давыдова Л.В., Фокина О.Г., ”Сравнительная характеристика и выбор метода оценки налогового потенциала региона”, Финансы и кредит, 2010, № 5(389), С. 14.
4. Фокина О.Г., Давыдова Л.В., “Роль налогов в формировании стратегии экономического роста” ,Финансы и кредит , 2004,№28, С.7-9.

Türk dilində

1. Çelik F., (2016), İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) örneğinde kalkınma kurulunun gündem belirleme faaliyetlerinin değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, №16, s.45-67, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/226543>

İnternet resursları

1. <http://baku-ih.gov.az/page/3.htm>
2. <http://www.e-qanun.az/framework/41320>
3. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
4. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
5. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
6. http://sai.gov.az/files/2020_REY.pdf

7. <https://www.economy.gov.az/article/yuxari-qarabag-iqtisadi-rayonu-2017/22689>
8. http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=270
9. <https://www.economy.gov.az/article/gence-qazax-iqtisadi-rayonu-2018/22682>
10. <https://www.economy.gov.az/article/sheki-zaqatala-iqtisadi-rayonu-2018/22688>
11. <https://www.economy.gov.az/article/lankaran-ir-2018/22686>
12. <https://www.economy.gov.az/article/quba-xachmaz-iqtisadi-rayonu-2018/22683>
13. <https://www.economy.gov.az/article/yuxari-qarabag-iqtisadi-rayonu-2017/22689>
14. <https://www.economy.gov.az/article/kelbecer-lachin-iqtisadi-rayonu-2018/22687>
15. <https://www.economy.gov.az/article/dagliq-shirvan-2019/22681>
16. <http://anl.az/el/Kitab/2018/10/cd/Azf-304433.pdf>
17. <https://www.economy.gov.az/article/naxchivan-muxtar-respublikasi-2018/22684>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Abşeron iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	35
Cədvəl 2: Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	37
Cədvəl 3: Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	39
Cədvəl 4: Lənkəran iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	41
Cədvəl 5: Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	42
Cədvəl 6: Aran iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	45
Cədvəl 7: Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	46
Cədvəl 8: Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	47
Cədvəl 9: Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	49
Cədvəl 10: Naxçıvan iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri.....	50
Cədvəl 11: Azərbaycan Respublikasında 2010-2019-cü illərdə məşğul əhalinin sayı və gəlir vergisi üzrə daxilolmalarının (2009-cu ilin müqayisəli qiymətləri ilə) fiziki həcm indeksləri.....	57
Cədvəl 12: Korrelyasiya əmsalının hesablanması.....	58
Cədvəl 13: 2010-2019-cü illərdə məşğul əhalinin sayı üzrə avtokorrelyasiya cədvəli.....	58
Cədvəl 14: Məşğul əhalinin sayı üzrə avtokorrelyasiya əmsalının hesablanması..	59

Cədvəl 15: Gəlir vergisi üzrə daxilolmalar üzrə avtokorrelyasiya əmsalının hesablanması.....	59
Cədvəl 16: Məşğul əhəlinin sayı üzrə xətti trend modeli.....	60
Cədvəl 17: Gəlir vergisi üzrə daxilolmaların ümumi məbləği üzrə xətti trend modeli.....	61
Cədvəl 18: Məşğul əhəlinin sayı və gəlir vergisi daxilolmalarının həqiqi səviyyələri, onların trendləri və uzaqlaşmaları.....	62

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Ölkə üzrə ÜDM, vergi gəlirləri və məhsul buraxılışı artımı, milyon manatla	70
---	----